

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	27
'Aho	Monite 17 Sune 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hū Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula 'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika & Potungāue Takimamata	Hon. Dr. Viliami Lātū Lord Vaea
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (<i>MEIDECC</i>) 'Utoikamanu	Hon. Fekita
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi Toumoua	Hon. Lord Fohe Hon. Sevenitini

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua Fusimālohi	Dr. Taniela Liku'ohihifo
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA
27/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O
TONGA**

**'Aho: Monite 17 Sune, 2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
		KOMITI KAKATO:
Fika 04	:	Lao Fika 6/2024: Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2024/25 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2024 <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2025 • Fakamatala Patiseti 2024/2025 • Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2024/2025 - 2026/2027 • Lipooti Fika 1/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga
Fika 05	:	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Ui ‘a e Fale.....	7
Poaki.....	8
Me’ a ‘Eiki Sea.....	8
Lipooti ki he tōtau neesi na’e fakalavea’i lolotonga faifatongia pea iku tokoto falemahaki	8
Tokanga ke vakai’i tu’unga ngāue tafa’aki fakatekinikale Kiliniki Va’a Fakalelei ‘Atamai ‘i Hu’atolitoli	9
Fiema’u potungāue Mo’ui ke palani’i lelei hono vakai’i ngaahi me’a ke fakalelei’i he Kiliniki Hu’atolitoli.....	9
Fokotu’u Ha’apai 12 ke ‘ai ha sekiuliti ke ngāue he Kiliniki Fakalelei ‘Atamai Hu’atolitoli	11
Pāloti’i ‘o tali lava atu Fale Alea fie kaungā mamahi ki he me’a faka’eiki neesi ne tō tau lolotonga faifatongia	13
Me’a Sea Komiti.....	13
Fokotu’u Tongatapu 7 ki ha faka’apa’apa miniti 1 Fale Alea ki he mālolō neesi funga ‘ene faifatongia	13
Fakamālō’ia Tongatapu 10 ngāue lahi kuo fai ki he Patiseti	16
Tui Tongatapu 10 ‘oku mahu’inga tomu’a fakahoko ha talatalanoa mo e ngaahi kupu fekau’aki kimu’a pea toki fa’u Patiseti	17
Uesia kakai he mamafa totongi koloa	19
Tokanga Tongatapu 10 ki hano fakaivia sekitoa ki he fefononga’aki halapule’anga.....	21
Poupou Tongatapu 4 ki he fokotu’u ki ha fengāue’aki Pule’anga mo e sekitoa taautaha ke lava feau palopalema he fefononga’aki.....	23
Tokoni ‘Eua 11 ki he taumu’a mo e ‘uhinga hono fokotu’u ‘Apiako Tonga <i>Side School</i>	25
Fakatangi Tongatapu 10 ki hano fakaivia sekitoa toutai koe’uhí ko e hikihiki totongi koloa.....	26
Fakahā Palēmia tokoni vaka Pule’anga lavemonū ai Tongatapu 10.....	27
Kole Tongatapu 4 ke fakakaukau hano to’o tukupau ngaahi tukupau faka’at ‘ā ‘e he Pule’anga ma’a e sekitoa ngoue.	29
Taumu’a hono fakaivia he Patiseti e ngoue & takimamata ke langa hake ongo sekitoa ko eni	30
Fakatonutonu mei he Pule’anga kei toe pe pa’anga he polokalama nō kau ngoue	31
Tokanga ki he faka’au ke mamafa ange koloa fakalotofonua ia he koloa hū mai mei muli.....	31
Fokotu’u ke fakaivia ngaahi ako fakatekinikalé kau ai ‘apiako <i>Palu Aviation</i>	32
Tokanga ke fakakaukau Pule’anga ke ngāue’aki fetu’utaki ‘initaneti ngāue’aki ‘a e satelaité.....	32
Kehekehe ‘a e ongo keipolo ngāue’aki he fetu’utaki ‘initaneti ke ‘oua uesia he kaha’u	33
Tali Pule’anga ki he fokotu’u ki ha fefononga’aki fakapule’anga ke ngāue’aki he kaha’u	34
Poloseki Pule’anga ki he fefononga’aki mo e Pule’anga Siapani.....	35
Fakama’ala’ala Palēmia ki he ‘uhinga ‘ikai ngāue’aki ai satelaité ki he fetu’utaki ‘initaneti.....	36

Fehu'ia Tongatapu 7 pe kuo 'osi sai keipolo na'e uesia he mapuna mo'ungaafi HTHH.....	38
Fakatonutonu mei he Pule'anga 'oku 'ikai ma'ama'a ange satelaite 'i he ngāue'aki e keipolo	39
Fehu'ia 'Eua 11 ngaahi tokoni vaka he polokalama tokoni 'a e <i>NIPPON</i>	42
Tali ki he polokalama tufa vaka e Pule'anga	42
Tokanga 'Eua 11 'oku kehe mata'i fika 'oku 'omai he Patiseti mei he mata'i fika he kaha'u	44
Fakatonutonu Pule'anga ki 'Eua 11 'oua taki hala'i.....	44
Fehu'ia 'Eua 11 hā 'oku kehekehe ai ngaahi fika 'oku hā 'i he Patiseti.....	45
Kole ki 'Eua 11 'oua tukuaki'i Pule'anga 'oku ngāue'aki pa'anga tokoni fakavavevave ke fai'aki fakatau me'alele noa'ia	47
Tōkehekehe he mata'i fika 'i he Patiseti ko e kehekehe taimi ngaahi ta'u fakapa'anga	47
Tui 'Eua 11 ko e ngaahi fakamolé 'oku fe'unu'aki holo pe ia he Patiseti tevolo	48
Tui Minisita <i>MOI</i> ko e 'isiu fekau'aki mo e kehekehe fika Patiseti 'oku pelepelengesi	48
Tui Pule'angá ko e Patiseti ko e fakafuofua lelei taha ia nau fai fakataatau ki he ngaahi fēalea'aki.	51
Fakatonutonu mei he Pule'anga ki he mahu'inga fakapa'anga ki he fakatau me'alele he ta'u fakapa'anga lolotonga	52
Fakatonutonu Pule'anga ko e fakamatala kotoa he Patiseti ko e fa'u mei he ngaahi potungaue fekau'aki, kau ai Sitesitika.....	54
Kole 'Eua 11 ke fakaivia patiseti Potungaue Fefakatau'aki ko e ma'opo'opo 'ene Lipooti Fakata'u	55
Tui Pule'anga 'ikai uesia Patiseti he hoha'a 'ohake 'Eua 11 fekau'aki mo e vakai'i tu'unga ngāue fakapangike <i>TDB</i>	59
Fakama'ala'ala Tongatapu 5 ki he uesia ala hoko mo e fiema'u ke fakalahi 30 miliona ki he Patiseti.....	62
Tokanga 'Eua 11 ke 'ata ki tu'a ngāue'aki 30 miliona pa'anga he Patiseti.....	63
Tali Pule'anga 'ikai ha nounou he Patiseti & 'ikai 'asi 30 miliona tokanga ki ai kau Fakafofonga Kakai he Fakamatala Patiseti	66
Taukave 'oku 'atā ki Fale Alea ke fehu'i ha fa'ahinga me'a ki he Pule'anga	66
Tokanga ko e naunau kotoa 'oku 'ohake 'i Fale Alea kuo pau ke tomu'a tepile'i.....	67
Tokanga Tongatapu 10 ki he tukutoi e ngaahi mata'i fika 'i he Patiseti.....	67
Fakama'ala'ala Pule'anga ki he kehekehe tokoni 'inasi mo e me'a'ofa fakangaue he Patiseti.....	69
Fehu'ia founga fakahoko mai ngaahi tokoni ki he Pule'anga he fengae'aki mo e ngaahi hoa fakalalakaka.....	70
Tali Pule'anga ki he fengae'aki mo e ngaahi hoa ngāue fakalalakaka fekau'aki mo ha'anau tokoni 'oku fakahoko	70
Me'a pē ua 'ikai ngofua ke ngāue'aki Pule'anga 'i ha tokoni mei muli	74
Fakamahino 'Eua 11 'ikai ke ne tukuhifo 'a 'Asitelēlia.....	75
Kelesi	77

Fale Alea ‘o Tonga

Aho: Mōnite, 17 Sune 2024

Taimi: 1030-1035 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga.)

Eiki Sea: Kole atu ki he 'Eiki Minisitā MEIDECC ke tataki mai e lotu e pongipongí ní.

(Na’e tataki ‘a e lotu ‘o e pongipongí ní ‘e he 'Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, Hon. Fekita ‘Utoikamanu.) ...

<001>

Taimi: 1035-1040

... (Kei hoko atu pē ‘a e lotú.) ...

Eiki Sea: Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipá.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Palēmiá ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, Mōnite 17 Sune 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, 'Eiki Palēmiá, 'Eiki Tokoni Palēmiá, 'Eiki Minisitā Fonuá & Ngaahi Koloa Fakanatulá, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí & Fakalalakaka Faka’ekonōmiká & Takimamatá ...

<001>

Taimi: 1040-1045

Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Minisitā e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoué, Me’atokoní & Vaotātā, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, 'Eiki Minisitā Pa'angá & Palani Fakafonuá, 'Eiki Minisitā ki he Mo’uí, 'Eiki Nōpele Tu’ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu’ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafēhi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui.

Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Nōpele Nuku, Dulcie Elaine Tei. Sea ko e ngata’anga ia ‘o e taliuí.

Poaki

‘Oku ‘i ai ‘a e poaki ‘oku ma’u heni ‘oku poaki me’a tōmui mai ‘a e 'Eiki Minisitā Fefakatau’akí pea pehē kia 'Eiki Nōpele Tu’iha’angana, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili. Na’e kau pē he poaki tōmuí Veivosa Taka pea mo Vātau Mefi Hui. Ko e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke tali mai honau ú ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me’ a ‘Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e ‘Otua Mafimafi, tapu pea mo e Tama Tu’i Tupou VI kae ‘uma’ā e Ta’ahine Kuiní, Nanasipau’u. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpelé, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí.

Mālō homou laumālie lelei he pongipongí ni Hou'eiki. Hangē pē ko e ‘asenita ko ena ‘oku tufa atú ko ‘etau ngāue ‘oku kei ‘i he Komiti Kakató, ‘a ia ‘oku kei fai pē feme’a’aki ‘i he Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu e Pa’anga Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’angá ki he Ta’u 2024. Ka kimu’a pea u kole atu ke tau liliu ‘o Komiti Kakató, kole atu pē eni ki he 'Eiki Minisitā Mo'uí kātaki ‘o me’a mai angé ki he Falé ‘a e, ha lipooti nounou pē fekau’aki pea mo e neesi na’e fai ki ai e feme’a’aki ‘i he uike kuo’osí ke *update* mai ki he Hou'eikí ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai e ngāue ko eni ‘a e Pule’angá ki he tokotaha ko ení.

Lipooti ki he tōtau neesi na’e fakalavea’i lolotonga faifatongia pea iku tokoto falemahaki

'Eiki Minisitā Mo'ui: Fakatapu pē ki he Seá pea fakatapu atu ki he Fale Aleá, Hou'eiki Mēmipá. Sea ko e ki’i lipooti nounou pē ne fakahoko mai kiate au mei he Pule ko ia ‘o e Potungāue Mo’uí *CEO*, kuo ‘osi pekia ‘a e neesi ko ení. ‘A ia na’e pekia ‘anepō pea mahino pē ‘a e, na’e ‘osi fai ‘a e, na’e ‘osi fai pē ‘a e talanoa mahino mo e fāmilí ‘a e tu’unga ‘o e laveá pea mo e tu’unga ko ia ‘o e ngaahi ola hono *scan* ...

<001>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisitā Mo'ui: ...kae ‘uma’ā ‘a e talatalanoa na’e fai mo e kau mataotao ‘i muli, ‘o mahino ai na’e fu’u lahi pē ‘a e lavea ko eni na’e hokó. Pea hangē pē ko ‘eku ki’i fakamatala atu ‘i he uike kuo ‘osí na’e ‘osi ‘i ai pē ‘a e fale’i mai ‘a e kau mataotao ko eni, ko e ngaahi ola ko ia ‘o e sivi ‘i Tonga ni. ‘Oku mahino he ‘ikai ke nau toe lava ‘e nautolu ‘o fai ha toe ngāue kehe ange, mo makehe ange mei he ngaahi ngāue ko ē kuo ‘osi fai ‘e he kau mataotao ‘o e Potungāue Mo’ui.

Pea ko e ‘uhinga lahi foki hano ‘ave ha taha ki muli tau pehē pē kapau ‘oku ‘ikai ke lava ‘o *scan* fakalelei ke ‘ilo’i ‘a e lahi ‘o e lavea, mo e ngaahi tu’unga ko ia. Ka ne ‘osi lava pē ia ‘i he ngaahi me’angāue ‘oku ma’u pē ‘e he Potungāue Mo’ui, *CT Scanner*, pea hangē pē ko e fakalave atu ‘i he uike kuo ‘osí ‘oku ou tui ko e kau ngāue ko ē ‘oku nau lolotonga ngāue ko ē ki he tafa’aki ko eni nau ma’u pē ‘a e mataotao fe’unga ke fai ‘a e faka’uto’uta lelei ki he founa ko ia hono tauhi ‘o e pekia ko ení.

Kae kehe ‘oku kei hoko atu pē ‘a e talatalanoa ia ‘i he tafa’aki ko eni mo e fāmīlī he ‘oku mahino foki ko e taha eni ha tā ‘oku o’o mo’oni ki he fāmīlī. Ko e *focus* ia ‘o e tokanga’i ko e fāmīlī, tukukehe ange ‘a e kau ngāue ‘i he va’a ko enī ‘oku lolotonga fai ‘a e tokanga’i makehe kinautolu he ‘oku uesia pē mo kinautolu ‘e he tā ko enī ‘oku o’o ko enī mo e Potungāue Mo’ui, hono kātoa, Sea.

Pea ‘oku toki fai hono palani’i ia ke fai hono tokanga’i makehe ange mo hono palani ange ke fakalelei’i ‘a e ngaahi me’a ke hā ‘i hano *review* ‘o e tafa’aki ko eni. Fiema’u ke fakalelei’i, ke hoko ‘a e pekia ko enī ko ha tu’unga ia ke toe fakalalakala ange ‘a e ngāue he tafa’aki ko eni ke malu’i ‘a e ‘ikai ke ngata pē ‘i he kau ngāue kae 'uma'ā foki ‘a e kau mahaki ‘oku tākoto aī, ke ‘oua na’a toe hoko ha me’a pehē he kaha’u. Mahalo ko e ki’i lipooti nounou pē ia Sea ‘i he pongipongi ko eni, pea ‘oku fai atu pē ‘emau lotu mo e fāmīlī ko eni ‘oku hoko hoko atu pē ‘a e lotu mo e tokanga’i ke toe ‘i ai ha me’a te mau toe ala tokoni ai ki he si’i fāmīlī ko eni ‘oku hoko tonu ai ‘a e palopalema ko eni. Mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11.

Tokanga ke vakai’i tu’unga ngāue tafa’aki fakatekinikale Kiliniki Va’a Fakalelei ‘Atamai ‘i Hu’atolitoli

Taniela Fusimālohi: Sea tapu mo e Feitu’u na, pea fakatapu foki ki he kau Mēmipa ‘o e Falé. Ko e ki’i fehu’i pē eni ia koe’uhi na’e ‘osi mahino pē he fakamatala ko ē ‘o e taimi na’e fai ai ‘a e fakafehu’i ki he *case* ko eni, ‘oku ‘i ai ‘a e fakatotolo ‘a e kau polisi. Ka ko e fehu’i pē eni ia ‘oku mahino pē foki ‘a e tafa’aki ia ko iá, ka ko e me’a ‘oku fai ki ai ‘a eku tokangá ‘aku ia pē ‘oku toe fai ha *review* ‘i he tafa’aki faka-technikale ko ē ‘o e *case* ko eni ki he tu’unga ‘o e Potungāue Mo’ui, ‘o fekau’aki pea mo e kulupu ko eni ‘oku ‘i he Pilīsone. Pea mo e hā ‘a e ngaahi ngāue ko ē ‘oku tōnounou ia ai, pea mo e ngaahi me’a ko ē, ‘oku tonu ke fakalelei’i. Koe’uhī kapau ‘oku ‘i ai ha lipooti pehē Sea, pea ‘oku totonu pē ke ‘omai ki hotau Falé ni, ke tau sio ki ai, ko e hā hā ngaahi me’a ‘e fai ‘i he kaha’u vave mai ‘aupito ‘aupito. Koe’uhī ko e kulupu ko eni he ‘oku tu’u lavea ngofua ‘a e kulupu ko eni, pea toe tu’u lavea ngofua mo ha kau ngāue ‘a e Potungāue ko eni ke nau ō ki ai ‘o fai ha ngāue ki ai.

‘A ia ko e fehu’i pē ia pē ‘oku ‘i ai ha lipooti pehē ia he ‘oku mahino ‘a e kau polisi ia ‘i he tafa’aki fakahia ia.

Fiema’u potungāue Mo’ui ke palani’i lelei hono vakai’i ngaahi me’a ke fakalelei’i he Kiliniki Hu’atolitoli

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Ko ia Sea, ‘oku ou, ko u tui ko e fehu’i mahu’inga ‘aupito eni pea hangē pē ko ‘eku lavé ‘oku fiema’u ke palani’i fakalelei ‘a e *review* ko eni. Pea neongo pē ‘oku ‘i ai ‘a e kau ngāue ai, pea ‘oku ‘i ai mo honau pōto’i ngāue ka ‘oku loto, ‘osi fai ‘emau kamata talatalanoa ‘amautolu he ‘oku mau faka’amu ke *independent*, ‘a e *review* ko eni. Pea na’e ‘osi hoko pē ‘a e ngaahi me’a pehē ia kimu’a, ‘i he ngaahi tafa’aki kehekehe pē ‘o e potungāue. Pea kapau ‘e mole ha mo’ui ‘a ha taha na’e ‘ikai ke, ha mahaki, pea ‘ikai ke mau ‘amanekina he ‘oku ‘osi fai pē mo e ngaahi *external review* pehē ko e ‘uhinga ke tu’u tau’atāina pē *review*, Pea ‘oku ‘i ai pē mo e faka’amu ‘e pehē mo eni, ‘oku fiema’u ke palani’i fakalelei fakalelei ‘aupito, ko e taimi ni foki ko e taimi eni e *recovery* fiema’u ia ke fakaakeake tu’unga faka’atamai mo e tu’unga fakakaukau mo e, ke tokanga’i ‘a e ngaahi lavea ‘o e loto, ngaahi me’a ko ia ‘oku mahu’inga ia, ko e ‘uluaki *priority* ia.

Ko e ua ko e fiema'u ke malu ...

<002>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... 'A ia 'oku lolotonga fai e tokanga ia ki ai, pea 'oku fiema'u ai mo e lipooti ko eni 'a e kau polisi mahalo ko e me'a mahu'inga ia ko e *safety* 'a e kau mahaki he taimi ni mo e kau ngāue pea toki tolu mai 'a e *review*,. He ko e *review* ia 'oku fiema'u ia ke sio'i tau'atāina pea toki 'omai 'a e lipooti ko ia. Ko e lipooti ko ia Sea 'e toki 'omai ki he potungāue 'a e motu'a ni ke mau vakai'i 'i ai ha ngaahi *input* ia he 'oku 'ikai foki ko ha Fakamaau ia ko e 'uhinga 'a e *review* ia ke ne hanga 'o 'omai e faingamālie ke fai e fakalalakala ko e *quality orders*, ka 'oku mālō 'aupito e fehu'i ko eni. Ka ko e anga pe ki'i puiipuitu'a e me'a 'e hoko atu ki ai mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko u fakamālō ki he tali lelei mo mahino 'oku 'omai he Minisitā Mo'ui pea 'oku tau fie kaungā mamahi pē mo e fāmili kae 'uma'ā 'a e uitou mo e ki'i fānau. Ko hono ua Sea 'eku fehu'íSea na'a tau tutuku 'i he uike kuo 'osi na'e fiema'u 'a e Pule'anga ke nau 'omai he 'aho ni ha tali fekau'aki mo e *Tonga Development Bank* mo e hā e me'a ko ē 'oku hoko ki ai. 'Oku mahu'inga eni Sea he ko e...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu *point of order*pe Sea. 'Ikai ke kau eni ia ko e me'a eni ia 'Eiki Minisitā Mo'ui na'e kole atu ke fakahā ki Tonga ni 'a e me'a na'e hokó. Kapau 'oku toe 'i ai ha'ane 'asenita kehe 'a'ana ia pea kole atu ki he Feitu'u na Sea ka tau foki pe ki he 'etau 'asenita mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ko u tui Sea ko e kau pe eni ia he ngaahi me'a makehe fakavavevave.

'Eiki Sea: 'Eua 11 ko u tali e fakatonutonu ko eni e 'Eiki Palēmia. Neongo ko e me'a ko ena ke tau muimui'i ka ko e faingamālie pe uike ni ke muimui'i e me'a ko ia. Ko e kaveinga e pongipongi ni ko e me'a ko eni e 'Eiki Minisitā Mo'ui. 'Oku tau nofo taha pe ki he taha ko ena kuo tōtau 'ene fatongia ko e neesi 'i falemahaki pehē foki ki Hu'atolitolu. Ko u tui ko e me'a fakapotopoto ke tau fakahoko he pongipongi ni ko 'etau faka'ilonga'i e tokotaha ko eni 'aki ha 'ave hotau pōpōaki talamonū ki he fāmili. Ka tau foki ki he 'etau 'asenita he ko e ngāue mahu'inga eni te ne hanga 'o fakaivia'i 'a e ngāue ko ē 'oku mou vili mai ki ai.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea na'a ku 'uhinga pe ko e me'a ko ē 'oku hoko 'i he pangikē, sai pe kapau ko ena 'e 'omai e tali te ne ala veteki, te ne ala uesia 'etau Patiseti. Ko e 'uhinga ia na'e fiema'u ai ke fai mai ha tali ke ki'i vavevave ange. Pea kapau ko e me'a ena 'a e Feitu'u na 'e toki 'omai ha taimi he uike ni. Ka ko 'eku 'uhinga Sea ko e ngaahi fakamatala ko ē 'oku ma'u he taimi ni 'oku 'i ai 'ene kaunga faka, palopalema 'a'ana ia 'e ala kaunga ia ki he 'etau fokotu'utu'u Patiseti ko eni 'oku 'alu ko ē tau talanoa ki ai. Pea ko e 'uhinga pe ia 'eku 'eke 'a'aku pe 'oku maau ha tali ki he pongipongi ke tau fanongo ki ai. Koe'uhī na'a tau fakalaka atu tautolu he talanoa.

'Eiki Sea: 'Eua 11 kapau 'oku 'i ai ha'ane felāve'i tonu mo e Patiseti pea 'ohake he Patiseti 'oku 'i he Komiti Kakato.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

Mo'ale Finau: Sea.

'Eiki Sea: Ha'apai 12

Fokotu'u Ha'apai 12 ke 'ai ha kau ngaue faka-malu'i ke ngāue he Kiliniki Fakalelei 'Atamai Hu'atolitoli

Mo'ale Finau: Fakatapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea tu'u hake pe au Sea ke u ki'i fakamamafa atu ki he mahu'inga pea mo e feilaulau na'e fakahoko 'e he ki'i neesi ko eni. Tui 'Eiki Sea 'oku taau ke fakatokanga'i fakafonua, fakatokanga'i faka-Pule'anga, mahalo 'Eiki Sea ko e toki hoko eni ha me'a pehē ni he fonua ni 'a eni 'oku hoko ko eni 'Eiki Sea. Pea 'oku tau ongo'i hangē ko e lau 'Eiki Sea 'ikai pe ke toe lava 'o fakafoki e mo'ui. Pea ko ia 'oku pehē pe he motu'a ni 'Eiki Sea ko e fatongia mafatukituki 'eni lahi pe ngaahi mate kimu'a Sea na'e hoko e ngaahi me'a na'e 'ikai ko ha fo'ui 'o e kakai, ki he motu'a ni 'Eiki Sea ko e ki'i fefine ko eni na'a ne fakahoko hono fatongiá. Pea 'i he taimi tatau 'Eiki Sea mahino mei he ngaahi lipooti 'oku 'i ai pe matavaivai.

Te u 'oatu e ki'i fakakaukau ko eni 'Eiki Sea ngaahi fonua muli ko e feitu'u ko eni kuo pau ke 'i ai e *security* ia ke fononga pea mo e tokotaha 'oku fai e ngāué, tatau ai pe pe ko e hā e fa'ahinga *review* fakapoto, *review* faka-professional 'e tu'u e *security* he tafa'aki. Ne 'ohake 'aneafi 'i he uike kuo'osi 'a e tokotaha ne 'ohake 'a e ngaahi me'atau ke fakahoko 'a hono fakaivia 'o e polokalama ko ē ki Tolitoli. Pea neongo 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke tau loto ke faka'asi e me'a ko eni koe'uhī ko e ngaahi *principle* hotau fonua, fakafāfili, fakasiasi mo kitautolu faka-kulupu totonu ke tau lalaka kimu'a mo ha 'epoki hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai uike kuo 'osi. Ko e fa'ahinga me'a 'oku *transformative*, 'oku liliu ke 'asi mai.

Pea ko ia ko e fakamālō ki he Minisitā Mo'ui hono toutou tapaekina hake 'e fai e *review*. Ki'i fokotu'u atu pe au 'Eiki Minisitā tatau ai pē ko e hā e lahi e fu'u pepa te mou hiki e *review*, 'ai ha *security* ke tu'u he tafa'aki. He ko e ni'ihī ko eni 'Eiki Sea ko e mo'oni e laú 'oku 'ikai ke lava ke *predict*, kai lava tautolu *predict* 'Eiki Sea 'a e taimi 'oku aake mai ai....

<003>

Taimi: 1055-1100

Mo'ale Finau : .. 'a e fa'ahinga fokoutua ko eni 'Eiki Sea pea 'oku fakatu'utāmaki he tu'u fakamāmani lahi kapau te mou me'a atu ki muli 'Amelika mo Nu'usila, he 'ikai ke mavahe e *security* mei ha ni'ihī 'oku nau fai ha sēvesi ki he ni'ihī ko eni.

'Oatu hoku 'ofa lahi ki he fāfili ko eni. Ko u tui hangē ko e me'a na'e lave ki ai e Minisitā 'oku nau ngāue *focus* he fāfili he taimi ni pea 'oku totonu ia 'Eiki Sea. 'E lava ke ongo'i 'e he fāfili 'oku tapaekina mei he Pule'anga 'a hono *appreciate* fakahounga'i 'a e si'i feilaulau kuo motuhia he ngaahi me'a kuo hokó 'Eiki Sea. Ko ia pē 'Eiki Sea ko e ki'i 'oatu pē pea mo e 'ofa lahi ki he fāfili ko eni. Mālō 'Eiki Sea e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea : Me'a mai Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala : Sea tapu mo e Sea tapu mo e kau Mēmipá. 'Oku hoha'a pē motu'a ni Sea he na'a ku muimui'i ofi e *case* ko eni pea na'a ku ma'u e fakamatala fālala'anga na'e 'osi *response* mai 'a e mahaki ko eni mei he *coma* he 'aho Falaité. Ko e me'a 'oku ou ongo'i puputu'u Sea he na'e 'ikai ke fakahoko mai 'e he Minisitā Mo'ui 'e 'ikai ke toe taufonua 'a e

folau ko eni. Ka ‘oku fakafokifā ‘ene fakahoko mai he pongipongí ni, tā na’e ‘osi ‘i ai pē ‘a e vakai fakatoketā. Ka te u tuku e *issue* ko eni Sea he ‘oku ai e toe fakamatala kehe ko u ma’u ke u toki ‘ohake pē he taimi e patiseti ‘a e *Ministry* ko eni. Ka ko u fokotu’u atu Sea, ko e ipu vai kuo mahua, ‘oange mu’a ha’atau ki’i miniti ‘e 1 *silence* ma’a e kaungā toho palau ko eni ‘ene lavea he fakahoko hono fatongia ki he fonua. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki, ‘oku ou tui pē ‘oku tonu ke mahino ko e loto kakato ia ‘a e Falé, ke ‘ave ha’atau pōpōaki fie kaungāmamahi ki he fāmili mo ‘etau ‘ofa lahi ki ai, pea tau faka’ilonga’i ‘aki ha miniti ‘e taha. Kapau ko e me’a ia ‘oku mou loto ki ai Hou'eiki, kole atu ki he Kalake ke tau fakahā nima.

'Eiki Palēmia : Sea, ko u tui ‘oku ‘ikai toe fiema’u ia ke fakahā nima. ‘Oku tau, mau pou pou atu ‘a e Pule’anga ki ai ke tau faka’ilonga’i pē ko e *civil servant* foki eni. Mālō.

'Eiki Sea : Ko ia ‘oku mahino pē ho’o me’a 'Eiki Palēmia ka ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ange kapau te tau fakahā ‘aki ‘etau loto ko e *Resolution* ‘a e Fale. ‘Oku tau loto taha ‘aki ‘a e fakahā hotau loto, ko e me’angāue pē ia ‘a e Fale ke tau ngāue’aki. Ke tau pālōti’i ko e me’a ia ‘oku tau loto ki ai, pea fakahā ‘aki ‘etau lotó ‘etau hikinima ko e me’angāue pē ia ‘a e Fale Hou'eiki.

Lord Tu'ilakepa : Sea.

'Eiki Sea : Me’a mai 'Eiki Nōpele Vava'u.

Lord Tu'ilakepa : Tapu pē mo e 'Eiki Sea kae tuku pē 'Eiki Sea ke u hūfanga atu he fakatapu kuo ‘osi hono aofaki ‘e he Fale Alea ‘a e Feitu’u na. ‘E Hou'eiki, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e ta’eongo ‘i he tapa kotoa ‘o Tonga ni ‘i he ongoongo ko eni kuo a’u mai he pongipongí ni. Pea ‘oku ou tu’u pē au Sea ‘io, ongo ko ‘etau fānau. ‘Ika ke u toe lave au 'Eiki Sea ki he tu’unga ‘oku ‘i ai he ‘oku lolotonga lo’imata’ia ‘a e lotofale ko eni, pea ‘oku nau puputu’u pea nau me’a mai ki he ngaahi me’a ‘oku fai ai ‘a e feme’a’aki ko eni kapau te tau toe hiki tō ki ha fa’ahinga toe tu’unga. ‘E ‘i ai leva e lēvei he loto e ngaahi fāmili 'Eiki Sea. Ka ‘oku ou hangē au ko e Fakafofonga Fika 13 Ha'apai, fie kaungāmamahi pea mo e fāmili ko eni, ‘A e hoa mo e fānau kae 'uma’ā ‘a e ongo mātu'a pea mo e kupu felālāve’i kotoa pē ‘o e fāmili Sea. Kapau ko e sū ko eni na’e hoko mai hoto lotofalé ‘oiauē hoto fakapō ongo ‘aupito ‘aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Sea, ko e me’a ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki ‘o fokotu’u mai e Tongatapu Fika 7 ko e me’a angamaheni pē ia he Fale ni Sea. Ka ‘oku toe hulu ange ko e fē ‘aho ‘e fai ai, ...

<004>

Taimi: 1100-1105

Lord Tu'ilakepa: ... ko ia ‘oku ‘atā pea me’a ki ai. Ko ‘etau ‘ai pē ke faka’alingelingā pē ‘i Fale ni ke ho’ata atu ki he kakai ko e tō hulu ange ‘ete ‘asi atu ki he fāmili mei he kau Hou’eiki, kau Fakafofonga ‘o e Kakai kae 'uma’ā e tafa’aki e Pule’anga 'Eiki Sea. Pea ko e fatongia pē ia ‘o e Feitu'u na ke fai e me’a ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki 'Eiki Sea.

Sea hā pē ho’o tu’utu’uni ka kiate au ko e fehā’aki ko e fo’i lea matu’aki mahu’inga ia pē ‘oku ‘ikai ke ma’u ha me’a ia pē ko ha koloa ka ko ‘ete ‘asi atu ko e Mēmipa pē ko e Fakafofonga

Hou'eiki Nōpele pē ko e Fakafofonga mei he Pule'anga tatau mo ha hā ha lolo kuo lingi ki he loto fale 'o e fāmili kuo tōtau foki ko eni 'Eiki Sea mālō e ma'u faingamālie ko ia pē mālō.

Pālōti'i 'o tali lava atu Fale Alea fie kaungā mamahi ki he me'a faka'eiki neesi ne tō tau lolotonga faifatongia

'Eiki Sea: Hou'eiki ko 'eku faka'uhinga'i e fakamalanga 'a e 'Eiki Nōpele Vava'ú ke fakakau 'i he'etau faitu'utu'uni e 'aho ni 'a e kau atu e Hou'eiki Mēmipa ki he faka'osi e tama ko eni 'a ia ko u kole atu pē ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke fakahā ne lotó 'aki e 'ave ha'atau pōpoaki fie kaungā mamahi pehē foki ki ha kau atu 'a e Hou'eiki Mēmipá ki he polokalama ko eni ki he putu 'a e tokotaha ko eni 'oku tōtau he fatongia e neesi fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki ki he Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai, Grattan Vaea Taione, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Sea 'oku loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni toko 22.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki te u kole atu pē ki he Kalake ke fakatokanga'i e Tu'utu'uni e Fale pea mo fai ha fetu'utaki ki he fāmili. 'I he 'ene pehē Hou'eiki ko e 'aho ko ē 'e fai ai 'a e me'afaka'eiki ko eni te tau mālōlō kae 'oatu e faingamālie ke mou me'a atu fie kaungā mamahi pea mo e fāmili 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni e Falé.

Hou'eiki ko 'etau 'asenita 'oku kei 'i he Komiti Kakato hoko atu pē fakamalanga 'a e Hou'eiki Mēmipa 'i he patiseti 'ikai ke u toe fie fakalōloa ko e taimi 'oku tuku kakato atu pē ki he Sea 'o e Komiti Kakato. Mou me'a hake ke tau liliu.

(Pea na'e liliu 'o Komiti Kakato pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)

Me'a Sea Komiti

Sea Komiti Kakato: Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Kapineta, fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e Fonua, tapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai kae 'uma'ā e kau ngāue. Fakatapu atu ki he kakai 'oku nau fanongo mai he ope ki he feme'a'aki he Patiseti lahi kuo hoko he kuonga ko eni. Ka 'oku hangē pe ko ē ko e me'a 'oku mou mea'i Hou'eiki fanongo pē kakai he 'oku 'osi fai e 'a e me'a 'a e Minisitā Pa'anga 'o felāve'i pea mo e makatu'unga mo e 'uhinga pea 'oku 'i ai mo e ngaahi langa 'oku ha'u he Patiseti ko eni ka 'oku fiema'u pē ke mea'i he kakai 'o e fonua 'a e me'a kotoa. 'Eiki Minisitā he 'ikai ke u hoko atu nau kole atu pē he uike kuo 'osi ke ke ki'i tali mai ange 'a e 'ū fehu'i 'a e Fika 5 ...

Fokotu'u Tongatapu 7 ki ha faka'apa'apa miniti 1 Fale Alea ki he mālōlō neesi funga 'ene faifatongia

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'eku ki'i kole na'a lava 'etau *rise for one minute silence* 'aki 'etau faka'apa'apa ki he pekia ko 'ene lavea te'eki ke, ke u fakatokanga'i na'e fakahoko ia 'i

he Fale ka ko u pehē kimu'a 'o tau 'unu atu 'oku mahu'inga Sea e, ke tau hanga 'o tō loloto 'a e fekaukau'aki mo e feongo'aki 'a e kau ngāue fakapule'anga ko nautolu ko e *machinery* ia 'o e Patiseti ko eni 'oku 'amanaki ke tau talanoa'i Sea. Ko u kole atu pē ke 'oua 'e tuku 'oua 'e tukunoa'i ko u kole atu pē ke ke ...

<005>

Taimi: 1105 1110

Paula Piveni Piukala: ... Ngāue'aki ho mafai Sea

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga fakamolemole pe mahalo pe na'e ta'omia he Sea e Fale Aleá. Ko e Komiti ia ko eni ia ko e fu'u komiti feme'a'aki eni ia fekau'aki mo 'etau, kapau na'e tukuhifo mei 'olunga ki lalo, ko e me'a pe 'e fai ko 'etau toki foki ki he Seá 'anai pea toki fakahoko mu'a ki he Seá pe ko e hā e taimi ko ē 'e toki fai ai e. 'Ai na 'oku 'i ai pe taimi, na 'oku taimi'i pe ia 'e he Seá he 'oku lolotonga 'i he fakalakepá e tokotaha ko eni ka 'e taimi'i pe 'e he Seá e taimi te tau fai ai e ki'i ouau ko iá ka 'oku 'osi fai hono pāloti'i 'ona. Kae fakamolemole pe ki he Feitu'ú na.

Paula Piveni Piukala: Mālō, mālō Sea

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā Pa'anga, ki'i fakamolemole ki'i tali pe 'eku fehu'i na'e 'omai 'e he Fakafofonga Fika 5 'e a'u pe ki he kongana'á ne me'a mai ia 'oku lava e Pule'angá 'o matauhi 'a e fonuá pea ko 'ene talí, 'ikai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu ki he Feitu'ú na 'Eiki Sea, tapu atu ki he 'Eiki Sea Fale Aleá, tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kapinetí kae 'uma'ā e Hou'eiki Nōpele 'Ene 'Afió, Fakafofonga 'a e Hou'eiki Nōpelé kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí kae 'atā ke fai atu pe ha tali ki he ngaahi fehu'i na'e fakahoko mai hangē ko e me'a 'a e Feitu'ú na.

'Oku ou tui pe Sea fakamālō atu ki he kau Fakafofongá Tongatapu 5 mo kinautolu e kau Fakafofonga kuo fai mai 'a e tali ko eni ki he fehu'i 'i he Patisetí. Pea 'oku fiefia pe motu'á ni ke fai atu pe ha ngaahi tali ki he ngaahi fehu'i ko iá pea mo

'Eiki Palēmia: Sea ko e ki'i 'eke fakama'ala'ala pe, 'a ia te mau tali fehu'i mautolu he taimí ni ki he 'ū lea ko eni 'e 6 na'e fai 'i he Tu'apulelulú.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia, ko e tali mai pe 'e ia e me'a na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 5 hangē pe ko e fehu'i na'e fai 'e Fika 7

'Eiki Palēmia: Ko ia, na'e lahi pe mo e ngaahi 'isiū ia na'e *raise* 'e he kau 'a e kau Fakafofonga kehé. 'Oku mahu'inga pe ko u 'ai pe he *procedure* e founa ngāue pe te mau tali heni pe ko e hangē ko ē ko 'emau malua ko eni ke 'ai kātoa mai e kau Fakafofongá 'enau ngaahi fehu'i pea toki tali atu 'e he Minisitā Pa'angá mo e ngaahi Minisitā 'oku felāve'i mo iá. Ka ko e anga pe ia 'a e fokotu'u fakakaukáu pe 'e tuku ai leva ke 'osi e malanga 'a e kau Hou'eiki Mēmipá ka mau toki tali. Ko e anga pe ia e fokotu'u fakakaukáu kae toki fa'iteliha pe Feitu'ú na

Sea Komiti Kakato: Sai kapau ‘oku mou kei manatu’i pe ‘e moutolu Hou’eiki Minisitā. ‘Oku mou nouti pe ‘ū me’a ko eni ‘oku fai ai ko ē e feme’a’aki pea kapau ‘oku fu’u lahi e me’a ‘oku me’á pea tali mai ha kongā, ‘o tau hokohoko atu he ko ‘ene ‘alu pe eni ia ‘o a’u ki ha tu’unga te tau foki leva tautolu ki he miniti ‘e 10. ‘Osi fe’unga ia e fu’u malanga lōloa ia foki leva pe tautolu ki he miniti ‘e 10

Paula Piveni Piukala: Sea

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea pea tapu ki he kau Memipa. Ko ‘eku fie tokoni pe au Sea he ‘oku mahu’inga e tali e fehu’i ia ko ē ki he *discussion*, ki he tipeiti. Na’a tau fetakai atu tautolu hē ta ko ē ‘oku nau ma’u ‘enautolu e talí ka tau ma’u hala tautolu. Ko e me’a ia ‘oku mahu’inga ai ko ē ke tau fengāue’aki ‘aki ‘enau ‘oatu pe ngaahi fehu’i ‘oku fiema’ú pea nau tali mai kae lava ke mo’ui e tipeiti’i pea ‘uhinga lelei pea ‘i ai hono ‘aonga Sea. Ta ko ē ‘oku nau ma’u pe ‘enautolu e talí ka tau fetakai atu tautolu hē hono tukuaki’i nautolú ka nau toki fakamā’opo’opo mai nautolu kae ‘osi ange ko iá ‘oku mole noa’ia hotau taimí. Ko e fokotu’u pe Sea na’a loto lelei pe e Palēmiá

Sea Komiti Kakato: ‘Ai pe Fakafofonga peá ke hanga ‘o hikihihi ‘a e ‘ū me’a ko eni.

‘Eiki Palēmia: Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa Komiti Kakatō. Na’e fai mai foki e kole ke mau ki’i malua pe ka nau lele ‘enau malanga he ka ‘ikai ia ko ‘ene ha’u pe ko ē fo’i me’a ‘oku halá ‘oku ‘osi fakatonutonu atu ia he taimi ko iá pea ‘e *disrupt* leva ia ‘o ‘ikai leva ke *flow* ‘o hangē ko ‘enau kole ‘oku faí. Ka ‘oku sai pe ia ‘oku lava pe ‘o tali atu ha kongā he taimí ni. Ka na’e ‘uhinga pehē ko ē ‘a e ‘ikai ko ē ke toe hoha’asi’i atu ‘e he Pule’angá kimoutolú kae fiemālie ho’omou malanga he ‘e toe ‘i ai pe ‘a e *rebut* ia ‘amui. Ka ko e anga pe ia ‘a e fokotu’u fakakaukau ki ha me’a ko ē ‘e sai mo vave ai ‘etau ngāué Sea, māló.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘uhinga tatau pe Sea, ko e ‘uhinga pe kia au ko e fehu’i atú kae lava ke fakatonutonu ‘ete, ke ‘omai e talí kae fakatonutonu ‘ete malanga ki ai mo ‘ete tipeiti. ‘Oku kehe ia pea mo ‘emau hanga ‘emautolu ‘o ‘oatu ha tukuaki’i te nau hanga leva ‘o feinga ke fakatonutonu. Ko e ‘uhinga ia e ‘uluaki kole atu ke tali mai kae lava ke *flow* ‘o hangē pe ko e me’a pe ko ē ‘oku tau

Sea Komiti Kakato: Te tau foki pe ki he me’a ko eni ‘oku ‘i ai ko ē ‘ene fehu’i he ko u pehē, fēfē ke malanga e Feitu’u na ia

‘Eiki Palēmia: ...

<006>

Taimi: 1110-1115

Sea Komiti Kakato: ... he kuo pau pe ke u foki ki he me’a ko eni ‘oku ou tokanga ki ai he ko u *note* pe ‘e au heni

‘Eiki Palēmia: Fa’iteliha pe Feitu’u na Sea, ka ‘oku mau mateuteu pē mautolu ke ‘oatu ha ngaahi tali he taimí ni ‘o kapau pe ‘oku fiema’u ka ko e ‘ai pe

Sea Komiti Kakato: Sai pe ia ‘Eiki Palēmia, kae tau kamata e malanga ia, kae kamata e malanga he ‘oku ‘osi hiki pe ‘e au, toe malanga e Feitu’u na ia ka tau hoko atu, Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e na’e kole mai ongo Fakafofonga ko ē te na kamata na ua pongipongi ka u toki fakamā’opo’opo au

Sea Komiti Kakato: ‘E Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: He ko e ‘uhinga he ‘oku Sea, ‘ofa mai mu’a Sea, ‘o ‘ai ke tau *flow* lelei ‘oua te ke hanga ‘o fakamālohi’i mautolu ke tau kamata hala. ‘Oku ou faka’amu Sea, ke u hanga ‘o faka’apa’apa’i e kole mei he’eku ongo Fakafofonga ko ‘ē, he ‘oku ke sio mai ki he me’angāue ‘oku fokotu’utu’u atu ko eni, ko e malangá ‘a’aku ‘e ki’i lōloa ia Sea.

Ka na’a ku faka’amu au ia ke tali mai ngaahi fehu’i ko ‘ē kae ‘uhinga kae fakatonutonu ‘eku me’a ko u he kapau hangē ko eni, te u pehē, kapau te tau fehu’ia ‘a e *credibility* ‘a e 899 ko eni. ‘E makatu’unga ia he *informations* ‘oku ‘omai ki he Falé ni, pea ko e ‘uhinga ia Sea, ‘eku fakanasinasi atu e mahu’inga ‘ū tali fehu’i.

Vaea Taione: Ki’i fakatonutonu pe Sea, fakatonutonu pe ‘a ‘aku Sea, pe ko ia ‘oku Sea pe ko e Feitu’u na Sea, ke faiatu ho tu’utu’uni ‘a koe ‘oku toe tu’utu’u’ni mai ia, ko ia pe Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e fa’ahinga fakatonutonu e ‘oku ‘uhinga ko ē ke ta’ofi Sea, he ‘oku ‘ikai ha mafai ia he Feitu’u na ke ke pehē mai pe koe malanga koe ta’e’i ai ke u hiki nima atu. Ke u hiki nima atu ke u malanga pea ke toki pehē mai, me’a mai Tongatapu 7. He ‘ikai te u tangutangutu pe au heni pea talamai he’eku kaungā Fakafofonga ke nau ‘uluaki malanga pea ke talamai ‘e koe ke u malanga au.

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo Fakafofonga ‘e Tongatapu 7 e, ka u ki’i fakataukei atu. Hou’eiki, ko e uike kuo’osi, na’a ku tuku pe Feitu’u na mo 11 ke mo toki kamata ‘i he uiké ni. Ka na’a ke me’a mai ‘i tu’a kia au, tuku mai ‘a e uike kaha’u pea u tuku pe ‘e au ki he uike kaha’u ‘a ia ko e uiké ni ia. Pea tau a’u mai ki he uike ni pea u tuku atu ki he Feitu’u na, ‘oku ke me’a mai leva e Feitu’u na ke tuku ia ki he ongo tama ko ‘ē. Ko e Falé ni Hou’eiki, ‘ai ke mahino ka moutolu Hou’eiki, ko e Sea pe ko e Sea Fale Alea, ‘o hangē ko ‘etau fakahokohoko ngāue. ‘Oku ‘i ai hono mafai, ke ne fakahoko atu ke ke malanga he ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku ke tokanga ki ai ho Falé felāve’i pea mo e lao ‘oku fekau’aki mo e 899.

Kapau na’e ‘ikai ha me’a ia ‘i he Mēmipa he Falé ni he ‘ikai ke u talaatu ‘e au e me’a ko ia. Ka ko u ‘osi lave’i mou ‘osi mateuteu ke mou malanga ‘i he me’a ko eni. Ka koe’uhi na’a ku tuku atu ko e taimi e Feitu’u na ka ‘oku ke me’a mai e Feitu’u na ke u tuku ki he fika 10. 10 ha ho’omo me’a, ko e kaunga foki me’a ko 7, 10, 11. Pea ko ē ‘oku toe fakamo’ui mai mo 13, toki hoko atu ka 13, ke meimei hokohoko pehē. ‘Ai mai koe 10 kae toki tu’u hake ‘a 7 ‘o toki fakafuo e me’a ko ē te ke malanga ai.

Fakamālō’ia Tongatapu 10 ngāue lahi kuo fai ki he Patiseti

Kapelieli Lanumata: Mālō, tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Fakamālō atu he faingamālie kuo ‘omi mo’oku, pea tuku ai leva ke u ki’i malanga atu ai leva au kae toki tuku ki he ongo maea ko ení ke na toki fai hono e fakamā’opo’opó.

‘Uluaki pe Sea, ko u fie fakamālō ki he ‘Eiki Palēmia pea pehē ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, Kilisitina pea mo e kau ngāue ko ē pea mei Fale Pa’anga, he ngāue lahi ‘oku fakahoko ki he’etau Patiseti. Pea ‘atu pe mo e fakamālō ki he Sea ko ia ‘a e Komiti Pa’anga, Tongatapu 5, pea pehē ki he kau Mēmipa e Komiti Pa’anga, *I acknowledge* ‘a Saane pea mo e kau *secretariat* ko e ngāue lahi ‘aupito na’a nau fakahokoó. Ko e talu ‘a e kamata mai ‘a e fakataha ko eni ‘a e Komiti Pa’anga mo ‘eku ‘i ai ma’u pe pea ‘ikai ke puli pe unga ‘a e ngāue kāfakāfa ‘oku nau fakahoko ka ‘oku fie fakamālō’ia’i pe he motu’á ni e ngāue kuo lava.

Tui Tongatapu 10 ‘oku mahu’inga tomu’a fakahoko ha talatalanoa mo e ngaahi kupu fekau’aki kimu’a pea toki fa’u Patiseti

Sea, ka ko e kaveinga foki ia ‘a e Patiseti ‘oku ‘omai he Hou’eiki Pule’anga ‘i he Patiseti ko eni he 2024/2025 ke tau langa ‘a e ngaahi makatu’unga ke pātoloaki e tupulaki faka’ekonōmika. Ko e tui ‘a e motu’a ni Sea ...

<007>

Taimi: 1115-1120

Kapelieli Lanumata: ... te u hangē pē ko e me’a na’e me’a ‘aki ‘e he Feitu’u na te u ki’i malanga fakalukufua pē pea tukukehe ange e taimi ko ē te tau toki talanoa ai ki he ngaahi voutí, te u toki lave leva ai ki he ngaahi tafa’aki kehekehe kae tuku pē ke u ki’i malanga fakalukufua atu pē.

‘Oku ‘ikai foki ke toe ‘i ai ha koloa mahu’inga ha fonua ka ko hono kakai pea ko e, ko ‘etau taimi ko ē ‘oku tau talanoa ai ki he Patiseti ‘oku tui e motu’á ni ko e kau ia he Lao mahu’inga taha e fonuá ‘a ‘etau talanoa ko ē ki he *Appropriation Act*. Pea ko u fie ‘oatu pē au ‘eku fakakaukau ko u kaungā poupu mo e kole ki he Pule’angá ‘i he *way forward* ‘a e me’a ko ē na’e me’a ‘aki ‘e Tongatapu 5 he uike kuo’osí. ‘A e mahu’inga ke tau *address* ‘a e ngaahi kupu fekau’aki he e taimi ‘oku tau tālanga’i ai ‘a e Patiseti, *public audience* hangē ko e talanoa pea mo e ngaahi *NGO*, ko e *Chamber of Commerce* ko e ngaahi pisinisi taautahá ‘o fai hano tālanga’i kimu’a pea toki fai ko eni ‘a e feme’a’aki ki he fa’u ko ē ‘a e Patiseti.

He ‘oku ou tui ko ‘etau talanoa pē ki he Patiseti *it’s everybody’s business* pe ko e tokotaha kotoa pē ‘oku ‘i ai hono mahu’inga hono le’o ‘o ‘ene fakakaukau ki he fatufatu ko eni ‘a e Patiseti. Hangē ko e me’a ko ē na’e lave ki ai ‘a Tongatapu 5 ‘oku *acknowledge* pē, talutaluange ‘a e Patiseti ‘i he fononga’ia mai, ko e kau eni he Patiseti ‘oku ‘ohake ai ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e mātu’á ni na’e *raise*. ‘ikai ngata pē ‘i he Falé ni pea pehē foki he ngaahi ‘a’ahi faka-Fale Aleá pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō atu ai ki he Pule’angá ‘i hono tokangaekina e tafa’aki ko iá.

Ko e ‘iuniti si’isi’i taha ka ko u tui ko e ‘iuniti mahu’inga taha ia ‘etau nofo he sosaieti ‘a e fāmilí Sea. Pea mei he fāmilí leva ki he komiuniti, ki he siasí ‘o a’u ai pē ki he fonuá fakalukufua. Pea ko u tui ko e fāmilí ko e ‘uluaki ‘apiakó ia mo e tau pehē ko ‘etau talanoa pē ki ha Patiseti, tau kamata pe ia pea mei ‘api pea mei he fāmilí. ‘Oku ‘i ai pē ‘etau fanga ki’i patiseti fakaefāmilí Sea pea mahu’inga ‘aupito ‘a e me’a ko e fakapotopoto ‘i he’etau nofo fāmilí. Na’e me’a ‘aki ‘e Tongatapu 5 ‘i he uike kuo ‘osí ‘a e mahu’inga ko ē ke fakapotopoto ‘a e mātu’a ‘oku nau lava atu ‘i he polokalama tolí, na’a ne me’a ‘aki ki he ‘Eiki Minisitā e Fakalotofonuá, ‘a e mahu’inga ko ē ke fakapotopoto pea tau fiemālie pē he koloa ‘oku tau ma’u he lolotongá.

Ko e Patiseti ko eni 'oku 'omai he Pule'angá fe'unga mo e \$899.2 miliona pea nau fakahoko mai leva ko e 452.3 'a ia ko e peseti ia 'e 50.3 'oku t̄anaki fakalotofonua ia pea ko e 446 miliona leva pea mei he ngaahi fonua mulí pe ko e *foreign aid* 'a ia ko e peseti ia 'e 49.7. 'Oku 'i ai e fekau 'oku ne 'omai 'e ia 'iate ia p̄e he ongo fo'i fika ko eni. 'Ikai ko ha me'a fo'ou 'oku mea'i p̄e he Feitu'u na Sea pea peh̄e ki he Hou'eiki M̄emipá 'a e, 'a hono fakapa'anga ko ē 'etau Patisetí. Meimei ko e angamaheni p̄e eni ia ko e 4951 *proportion* talu 'etau lele mai. Ka 'oku ne hanga p̄e 'e ia 'o *indicate* mai, ko u tui ko e me'a ia 'oku tonu ke tau sio loloto ki ai he *way forward* 'a e mahu'inga ko ē ke fakasi'isi'i 'etau fai e me'a ko e mo'ui fakafalala 'Eiki Sea.

Ko e, 'oku tui e motu'á ni hangē ko 'eku fakalave talanoa ko ē 'anenaí 'oku tonu ke tau mahu'inga'ia p̄e pea tau fakafuofua p̄e 'etau ngaahi fiema'ú fakatatau pea mo 'etau ivi malava. Ko e Patiseti ko eni hangē p̄e 'oku mea'i he Feitu'u na Sea, hiki 'aki e, mei he Patiseti lolotonga fakafuofua ki he \$115 miliona, fakafuofua ki he \$115 miliona e hiki. Sea tuku ke u ki'i lave atu ki he Patiseti 'o e ngaahi ta'u kuo maliu atú ko u tui 'e tokoni lahi 'a e *trend* ki he me'a 'oku tokanga atu ki ai e motu'á ni pea mo e anga 'etau fakafuofua 'a 'etau faifononga atu ko eni 'i he ta'u fakapa'anga ko eni 2024-2025.

Ko e Patiseti kapau 'oku tonu 'a e ma'u 'a e motu'á ni, ko e fuofua Patiseti ia e fakahoko fatongia ...

<001>

Taimi: 1120-1125

Kapelieli Lanumata: ... 2021/2022, ko e Patiseti 'i he ta'u ko ia na'e fe'unga ia mo e \$625.2 miliona.

Sea, ko e *actual*, mata'ifika, na'e fe'unga p̄e mo e pa'anga 'e \$572.3 miliona, kehekehe 'aki 'a e \$52.9 miliona 'a 'enau fakafuofua, pea mo e me'a totonu ko ē na'e hoko. Kehekehe 'aki 'a e 52.9 miliona, 2021/2022 ia, 2022/2023 na'e fe'unga 'enau Patiseti, 'Esitimeti pea mo e 764.7 miliona. Ko e *actual*, na'e fe'unga ia mo e 623.9 miliona.

Sea, ko e kehekehé 140.8 miliona, ko e 'unu hake eni pea mei he 52 ki he 140. Patiseti ko eni 'o e ta'u lolotonga, ko 'enau *approved budget* na'e 'omai fe'unga mo e 784. 2 miliona, ko e *revise* na'e 'omai fakamuimui taha ki he Fale ni 'e toki ma'u foki 'a e *actual* ia he 'osi 'a e Ta'u Fakapa'anga. Ko e *revise* 'oku tau ma'u heni, fe'unga mo e 703.8 miliona, ko e kehekehe 'o e *revise* pea mo e *approve budget*, fe'unga ia mo e 80.5 miliona Sea.

Mahu'inga'ia 'a e motu'a ni, ke tau sio ki he *trend* pea tau lava leva 'o fakafuofua ai, *numbers won't lie*, Sea, 'etau fakafuofua ki he halafononga ko eni 'oku tau fononga atu ai 'i he tf'u Fakapa'anga ko eni, 'a e fo'i hiki ko eni mei he 115 'aki 'a e 115 miliona, pa'anga 'e \$899.2.

Kiate au 'i he'eku sio ki he mata'ifika, 'oku ou tui ko e *system mechanism* 'a e polokalama ko eni 'oku fai 'aki 'a e t̄anaki 'aki 'etau seniti, fakahoko mai foki e, na'e me'a mai 'a e 'Eiki Minisita. Fakahoko mai na'e 'ikai ke toe 'i ai ha pa'anga tukuhaui makehe ia. Lave foki 'a e 'Eiki Minisitā ki he ngaahi founa t̄anaki pa'anga pea 'oku lave, ko e peesi 76 'o e Patisetí 'oku lave ia ki he founa t̄anaki 'o e pa'anga hū mai. Hangē ko e talanoa ki he ngaahi lao ke fakalelei'i ko 'etau talanoa ko ē ki he ngaahi m̄sini *eftpos*, 'i he ngaahi falekoloa taautaha.

Sea, 'ikai p̄e ke u tui au ko e fo'i hiki 115 miliona ko eni mo e talamai 'oku ta'ehiki ha tukuhaui, te ne lava 'o t̄anaki 'a e silini ko eni pea mei he kakai 'o e fonua. 'Osi mea'i p̄e 'e he Feitu'u

na pea mea'i 'e he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale, te'eki ai ke tātaki ia, ka 'oku talamai 'e he ngaahi, 'e he hisitōlia mo e ngaahi mata'ifika ko ē, *is not gonna happen*.

Ko e anga ia 'e fakakaukau 'a e motu'a ni Sea, he 'eku sio ki he *trend*, pea nau fakahoko mai ko e Patiseti ko eni 'oku palanisi. 'Osi me'a atu 'a Tongatapu 5, pea na'e vakai kotoa ki ai 'a e tepile ko eni 'o mahino'i hono *finance* 'a e Patiseti ko eni, 'aki 'a e nō pea mei he *Government Bond* pea mo e *IMF*.

'E Sea, ko e me'a 'e taha 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni, 'asi he peesi 88, kapau 'e faingamālie 'a e *secretariat* kae ngāue 'a e motu'a ni Sea ki he, ke ki'i 'ohake ki he peesi 88, talanoa ai ki he ngaahi *revenue* ko ē 'a e Pule'angá, 'oku fakafuofua 'e hiki 'aki 'a e 60 miliona, 'a e pa'anga hū mai, pea hiki 'aki 'a e 41 miliona, 'a e pa'anga ko ia 'e tātaki fakalotofonua.

Uesia kakai he mamafa totongi koloa

Ko u fakame'apango'ia kapau te tau hanga 'o si'i nono'o hūfanga 'i he fakatapu 'a e kau ngoue, si'i fakamāketi 'enau ngoue 'i he ve'ehala, kau ai mo e ni'ihi fakatau 'enau ki'i mata'iika, ke ma'u ai ha'anau ngaahi mo'ui, kapau ko e anga eni 'a e fakafuofua, hiki 41 miliona, tātaki fakalotofonua. 'A ia ko e lave'i 'e he motu'a ni, ko e fakalelei'i pē 'a e founa ngāue, 'ikai ke toe 'i ai ha tātaki tukuhau fo'ou 'e *imposed*.

<002>

Taimi: 1125-1130

Kapelieli Lanumata: ...Ko u fie lave atu au Sea ki he ngaahi mo'oni'i me'a pe ko e *phenomenon* 'oku fekuki pea mo e kakai e fonua he lolotonga ni. 'E Sea ko e 'ufi ko ē ko e lose mea'i pe he Feitu'u na. Na'e fakatau tu'unga pe 'aneafi meimei ko e fo'i 'ufi 'e valu a'u pe 'o 10 \$50, \$30. Ko e 'ufi kahokaho pe Sea na'e 'osi pea mo e kau kaumeile na'e 'osi a'u 'o \$100. Ko u 'ilo 'oku 'osi a'u ia he taimi ni 'o meimei \$300 ki he fo'i 'ufi 'e taha. Sea 'oku a'u eni e lose ia fakatau fo'i 'ufi pe ia hangē ko e kahokaho pea mo e kaumeile.

Ko e 'ufi ko ē ko e 'ufilei 'e 'Eiki Sea na'e fa'a \$50 ki he kato, taimi ni kolo ko ia 'o 'Eiki Nōpele Ma'afu Vaini Tongatapu 8 \$80, \$100 'a e kato 'ufilei Sea. 'Oku ne hanga 'e ia 'o talamai kiate kitautolu 'oku faingata'a'ia e kakai 'o e fonua 'i he mamafa pea mo e hikihiki e koloa pe ko e *inflation* Sea. Ko e me'a ia 'oku faka'amu ke loloto ai 'eku talanoa, lahi 'aupito pe mo e ta'efiemālie e kakai hikihiki ko eni e totongi e 'uhila mea'i pe he Feitu'u na 'Eiki Sea. Pea ko u tui 'oku tofanga ai e Feitu'u na 'Eiki Sea, tofanga ai pea mo e motu'a ni, hikihiki e totongi e lolo.

Sea mea'i pe ia he Feitu'u na pea 'oku kau ia he me'a 'oku tofanga ai 'a e motu'a ni pea pehē ki he Tama Pilinisi pea mo e 'Eiki Nōpele ko ē 'o 'Eua. Ko e taimi ko ē 'oku mau fononga mai ai pea mei Hahake 'oku meimei 'avalisi fakafuofua meimei houa 'e taha mo e kongā ki he ua 'emau fononga mai pea mei Hahake he pongipongi. Ko e hā hono 'uhingá Sea ko e kiu ko ē 'a e halapule'anga. 'Oku 'i ai e taimi 'oku kamata mai pe kiu ia pea mei Vaini 'o luelue mai pe 'o a'u mai ki Nuku'alofa ni.

Ko e fehu'i Sea he ko e taimi ko ē na'e kei tutuku ai e akó mau ki'i fakakaukau atu mautolu Sea 'e ki'i holoholo e kiu e halá mei fē ko e fehu'i. Ko e hā e me'a 'oku fakamoleki ai he kakai 'o e fonua tautautefito kia kimautolu ko ē Hahake honau taimi pea mo 'enau penisini neongo

‘ene mamafa ke nau fononga mai pea mei Hahake ki Nuku’alofa. ‘Osi mahino pe ngaahi makatu’unga ‘oku mea’i pe ia he Feitu’u na ‘a e akó, ‘a e ngāué.

Sea ko e taimi ko ē na’e fokotu’u ai ko ē ‘a e *Western Union* pea mo e Pangikē Fakalalakala ‘i Mu’a. Ko e ni’ihi ko ē na’a nau fononga mai ki kolo ‘i fai ai ‘a e fiema’u ko ia lava kotoa pe ia ‘o fai kotoa pe ia ‘i Mu’a. Ko ‘ete folau ko ē ki muli ka u tala fakatātā’aki ‘a ‘Okalani taitaitaha pe ke ‘alu e kakai ia ki kolo ki he *city* ko e toki ō pe ki he *casino*, ma’u pe ‘enau ngaahi fiema’u ‘anautolu ia he *shopping* ko ē ngaahi tukuikolo. Ko u tui ko e ngaahi fakakaukau fakatatau ‘oku tonu ke tau sio ki ai ‘ikai ke toe lava e hala ia ‘o fakalahi. Pea ko e hala fakakavakava ena ia tapu ange mo e Feitu’u na Sea mahalo na’a toki hā’ele ‘anga ua mai ‘a Kalaisi pea toki lava. ‘Alu e me’alelé ke toe fakautuutu ange ‘ene lahi. Ko e hā hono ‘uhinga? He ‘oku ma’u foki e ki’i seniti e kāinga he ō he toli. Ka ko e solova’anga ko ē palopalema hangē ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a Tongatapu 2. Fokotu’u ha va’a ‘a e Tonga *High School* ‘i Hahake.

Eiki Palēmia: Sea ko e ki’i fehu’i pe ‘e Tongatapu 10. ‘Oku hā’ele mai ‘a Kalaisi koā ‘a fē ‘uhinga ke mau tulituli pau ki ai e langá.

Sea Komiti Kakato: Ko e fehu’i e ‘Eiki Palēmia pē ‘e hā’ele mai ‘a Kalaisi ‘a fē ka nau fakato’oto’o kimu’a na’a hā’ele mai ‘a Kalaisi.

Kapelieli Lanumata: Ko u tui au ko e fehu’i ia ko ia ‘oku ‘osi mea’i pe he Palēmiá ko Kalaisi pe ia ‘oku ne afio’í. Ka ‘oku mahu’inga pe ke tokanga e Palēmiá ki he’ene mo’ui fakalaumālie pea mateuteu he taimi ‘e hā’ele mai ai Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō

Eiki Palēmia: Ko ia mo’oni ‘aupito pe ‘a Tongatapu 10 ‘oku fai pe lelei tahá neongo e tōnounou ka ko ‘emau ‘ai pe ke tokanga atu pe langa e me’a ki he ma’u fakahā ko eni ‘a Tongatapu 10.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Kapelieli Lanumata: Fakamālō ki he Palēmia he tokanga’i mai e ‘isiu ko ia, ka ‘oku ‘i ai e ongo ia e motu’a ni, talu e fai e feme’a’aki he uike kuo ‘osi Sea pea ‘oku ongo’i ia he motu’a ni vave ‘aupito hā’ele mai ‘a Kalaisi ‘i he ngāue’aki ko eni he Pule’anga e Lao ko eni e *Public Order* ke nau tala ‘enautolu e *construction* ko e me’a fakavavevave *essential* maumau Sāpate ka...

<003>

Taimi: 1130-1135

Kapelieli Lanumata : ... ‘oku sai pē ke me’a mai kau taki lotu. Ka kiate au ia kapau ‘e pehē ‘e he kau taki lotu mo e kakai fonua ke nau laka fakahā honau lotó ki he ‘Ene ‘Afió ko hoku nimá ē ki he langi te u kau au he takimu’a ai, ‘eku ta’efiemālie...

Eiki Palēmia : Sea ‘oku ‘i ai foki e me’a he’etau lao ko e uki ‘o e faikovi mo e uki ‘o e taki moveuveú ko e me’a ia ‘oku fai ‘e Tongatapu 10 he taimi ni. Tonu pē ke ta’ofi he’ene hangehangē ‘oku ne ukiuki ke fai ha ngāue ‘oku ‘ikai tonu ke fai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Oku faingata’a ...

Kapelieli Lanumata : Ko u fie foki au ki he'eku malanga.

Sea Kōmiti Kakato : .. 'e Palēmia 'oku tau'atāina foki e Mēmipa ki he'ene me'a ē.

Kapelieli Lanumata : 'Oku ou 'amanaki au na'a 'oku ta'efakalao 'a e laká ia Sea 'oku 'i ai 'a e totonu ki ai 'a e kakai e fonua. Pe 'oku ta'efakalao ia he lau 'a e Palēmia. Kae tuku mu'a ke u foki ki he'eku malanga Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Kapelieli Lanumata : Ko e *issue* hangē ko e me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 2 kapau 'e tu'u ha va'a 'a e Tonga *High School* 'i Hahake, fānau ako tokolahi mei Hahake.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato : Tali pē 'e he Feitu'ú na e tokoni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : 'Oku 'i ai 'emau 'apiako ko Takuilau 'i Hahake Sea, 'ave pē 'a e fānau ia 'o e vāhenga 'o e Fakafofonga koe'uhi ko nautolu 'oku nau fili mai 'a e Fakafofongá pea 'ave ki he ki'i kolisi ko eni. Kae 'oua 'e toe fokotu'u 'apiako kehe, ko Toloa ngaahi ako ia. He ko e meimei ko e ō mai ko ia 'e fānau ki kolo ni, 'i ai pē ngaahi 'apiako ia he ngaahi feitu'u ko eni Sea. Mālō.

Kapelieli Lanumata : Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā he tokoni ko ia. Pea ko u faka'apa'apa lahi ki he Minisitā kau foki e 'Eiki Minisitā he paionia e Kolisi Takuilau pea ko e *dux* ia 'o e ta'u ko ia. Pea 'oku mo'oni e me'a 'oku me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā he 'oku kau foki he motu'a ni he Poate Ako ko ia 'a Takuilau. Sea 'oku 'ikai foki ke ta'etotongi 'a Takuilau ia mo Toloa. Ko e ngaahi kolisi 'a e Pule'anga 'oku me'a mai e 'Eiki Palēmia 'e ta'etotongi he ta'u fo'ou. Ko e anga ia 'e fakakaukaú pea ko e me'a tau'atāina pē ia 'a e ngaahi mātu'a. Ko 'eku kauleká 'a'aku ia 'oku nau 'i Takuilau pē nautolu. Ka ko e me'a tau'atāina pē ia 'a e mātu'á pē ko e fē feitu'u 'oku fie 'ave 'enau fānau ki ai. Ko e fakakaukau Sea ...

Sea Kōmiti Kakato : 'A ia ko ho'o fiema'u ke kole ki he Palēmia ke 'oatu 'a e ako ta'etotongi mei heni ki homou feitu'u.

Tokanga Tongatapu 10 ki hano fakaivia sekitoa ki he fefononga'aki halapule'anga

Kapelieli Lanumata : Ko u fie lave pē au Sea ki he poini ko ia na'e 'ohake 'e Tongatapu 2. 'Oku tokolahi pē ni'ihī ia 'oku nau fie hū ki he Tonga *High School* mo e ni'ihī 'oku nau fie hū ki 'Atele ka 'oku *limit e numbers*. Kapau 'e fokotu'u ha ako ia 'a e Pule'anga 'i Tongatapu 10 ko u tui te ne hanga 'e ia 'o solova 'a e *issue* 'etau talanoa ko eni ki he *traffic* Sea. Ko e anga foki ia e fakakaukau Sea, 'etau talanoa ko eni ko ē ki he *traffic* pea mo e fakasi'isi'i e *queue* ko ia he hala, pea mo e fakamole 'a e kakai 'o e fonua pea mei Hahake 'i he fononga mai he pongipongi. Pea ko e kau ia he *issue* Sea na'e 'ohake ia he 'A'ahi Faka-Fale Alea 'a e motu'a ni.

Ko e talu 'eku sio hifo ki he *GPA* ko eni 'a e Pule'anga 1- 9 pea mo 'eku sio hifo ki he 'enau ngaahi fokotu'utu'u ngāue, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ai Sea 'e lave ai ki he *public*

transportation. Sea, *issue* eni ia ‘oku tofanga ai e kakai e vāhenga. Ko e pasi ko ia ‘oku lele pea mo e Niutoua ki kolo ni, fo’i lele tu’o taha pē he pongipongi, lele tu’o taha he efiāfi ‘ikai ke toe ‘i ai ha pasi ia Sea.

Kau ia he me’a ‘oku tofanga pea mo e kakai ‘o e vāhengá ko e si’isi’i faka-*transportation*. Ko u kapau ‘e ‘i ai ha fokotu’utu’u ngāue pēhē ‘a e Pule’anga he *way forward*, te ne solova ‘e ia ‘a e palopalema ko ia he *queue* he hala, si’isi’i leva e takitaha heka pē tokotaha he’ene me’alele fononga mai ‘omai e fānau, nau heka nautolu he pasi. Ko u tui ko e me’a ia te ne solova e *queue*.

Sea kapau ‘e tokoni ‘a e Pule’anga tokoni he tafa’aki *public transportation*, tuku e Lulutai ia, ‘i ai e ni’ihi ia nau lava nautolu ‘o fakalele Sea. *Fly Niu*, ma’u ‘e he motu’a ni ia ‘a e fetohi’aki ‘a e Pule’anga pea mo e Palu *Aviation* nau lava lelei nautolu ‘o fakalele, ha’u nautolu ‘o fakalele ‘a e *public transportation*...

Eiki Minisitā Pa’anga : Ki’i tokoni atu pē ki he Fakafofonga Sea. Ki’i tokoni pē na’e me’a mai ‘a e Fakafofonga ia ‘anenai ki he ha’u ko ia ‘a e vāhenga ki kolo ni ka ko e ‘ai na’a totongi ‘e he Pule’anga pea ‘osi mai e kāinga ia kae ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e toe nofo atu he kolo he lotu. Mālō.

Kapelieli Lanumata : Sea ko e *issue* ko e ngaahi me’a ‘oku tofanga ai ‘a e kakai pea nau faingatā’ia. ‘Osi hā mahino ia, pea ko e ta’u eni ‘e fiha ‘ene hoko. ‘Oku *concern* e Palēmiá mo e ni’ihi ko eni e Lulutai nau *concern* ki he *transportation* puna vakapuna. ‘Oku longoa’a ai ‘a e Fale ni Sea, *why not public transport* ke hangē ko muli..

Veivosa Taka : Sea....

<004>

Taimi: 1135-1140

Veivosa Taka: ... ki’i tokoni atu ki he Fakafofonga. Tali pē tokoni ‘a Ha’apai 13?

Kapelieli Lanumata: Mālō mālō Ha’apai.

Veivosa Taka: Sea ko e ki’i tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e Fale ‘Eiki ni. ‘I he peesi 16 ‘i he poini 3 ko e langa fo’ou ‘a e Uafu ‘o ‘Eua, Hala Fakakavakava ki Fanga’uta. ‘A ia ko e ko e kongā ia ‘o e *transportation* ko ē ko ē ‘oku fokotu’utu’u mai. Ka ko u kole atu pē ‘oku mamahi ‘a Ha’apai ‘i he lave ki he Lulutai te u toki fakahoko atu he’eku malanga ke ta’ofi pē ko e hā e tu’unga ‘oku ‘i ai, nau lolotonga fiefia he ‘aho ni, ki’i tokoni pē ia Sea mālō.

Kapelieli Lanumata: Mālō fakamālō pē au ki he ki he tokoni pea mei Ha’apai 13 ko e, ko e *issue* ia ‘oku ne ‘ohake ko e hala fakakavakava mo e *route* ke ngāue’aki ko e *issue* ia ko ē ko ē ‘oku tokanga ki ai ‘a e motu’a ni mo’oni pē ‘a e me’a ia ‘oku ne me’a mai ngāue’aki. Ko e *issue* ‘oku tokanga ki ai ‘a e motu’a ni ia ko e ‘i ai ha *form of transportation* ke ne ‘omai e kāingá. Pea fakasi’isi’i leva ai ‘a e takitaha ha’u he’ene me’alele pea kiu e hala. Ko e *issue* ia ‘oku ou, ‘oku ‘ohake he motu’a ni. ‘E ...

Eiki Palēmia: Ki’i fehu’i pē kae, kae toki me’a atu e Fakafofonga. Ko ia ‘o kapau foki ‘e lele e *public transportation* te ne tamate’i kātōa ‘e ia e ‘ū pasi ko ena ‘i Hahake. ‘A ia ‘oku ke

poupou'i pē 'e koe ia ke tau 'alu ki he tafa'aki ko ia pē 'oku 'ai pē ke, ha founa 'e taha 'oku ke mea'i 'oku 'ikai ke mau 'ilo ki ai mālō.

Kapelieli Lanumata: Fakamālō atu ki he tokoni mai e 'Eiki Palēmia 'oku 'i ai foki e 'oku 'i ai foki 'a e 'a e kautaha 'a e hangē ha ki'i Poate 'a e Kau Faka'uli Pasi. Pea ko e, ko e me'a ko ē hangē ko e me'a ko ē na'e lave ki ai e motu'a ni pē ko ha me'a ke fai ki ai ha fakakaukau he *way forward* ke kau eni he ngaahi, tau pehē ko e ngaahi pisinisi ē 'oku *under* he, he ngaahi pisinisi ko ē 'a e Pule'anga. Pea nau hanga leva 'o fakaivia e ngaahi pasi ko eni ke nau fakahoko 'e nautolu e fakahoko fatongia. Ngaahi vā fengāue'aki pehē Sea.

'Eiki Palēmia: ... ki'i fehu'i pē ia ko e 'uhinga he 'oku ne talamai foki ke 'ai *public transportation* 'a ia ko e 'ū pasi ia ko e fakatau ia 'e he Pule'anga pē ko ha pisinisi 'a e Pule'anga ke nau fai mai 'a e ngāue ko eni. Ko e palopalema ai he te ne tamate'i leva 'e ia e 'ū pasi *private sector* ko ē 'i he tafa'aki ko ē he ko e 'uhingá foki ko 'etau 'osi 'ilo'i lelei pē e ngaahi me'a pehē. Ka ko e anga pē e fokotu'u fakakaukau sai pē ke hoko atu pē malanga ia ka ko e 'uhinga pē ...

Poupou Tongatapu 4 ki he fokotu'u ki ha fengāue'aki Pule'anga mo e sekitoa taautaha ke lava feau palopalema he fefononga'aki

Mateni Tapueluelu: Kole fakamolemole ke u ki'i tokoni atu pē ki Tongatapu 10 he poini ko eni 'Eiki Sea. Tapu atu ki he Feitu'u na pea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea ko e poupou pē ki he me'a ko eni 'oku 'ohake 'e Tongatapu 10. Pea mo e fakakaukau pē ko ē 'oku 'omai he Palēmia na ko e taimi eni Sea 'e 'aonga ai ko ē 'a e *Public Private Partnership* 'a e fengāue'aki 'a e Pule'anga kae pehē foki ki he *community* ko e mo'oni e me'a ia 'oku me'a mai 'aki 'e 10.

'Oku kau ai 'a e vāhenga ia 'a e motu'a ni Sea. 'Oku 'ikai ke ai ha pasi ia 'e lele, me'a leva 'oku hoko ko 'emau ō 'o kole takai holo he ngaahi *donor* ha pasi ko e 'uhinga ko e fānau ako. Ko e ngaahi 'api ko ē 'oku 'i ai 'enau me'alele, monū'ia nautolu. Ngaahi 'api ko ē 'oku 'ikai ke ai ha me'alele ko nautolu ia 'oku lue laló pea 'oku ō kole pea ma'u e pasi ia nau si'i ngāue'aki. Ka ko e me'a mo'oni ia 'oku hoko, 'oku, 'oku fiema'u ia ke mo'ui e *transportation* ia 'i ai ha vā fengāue'aki 'a e Pule'angá mo e *private sector* 'e fetokoni'aki 'ai mu'a ke moū toe fakasi'isi'i ai e lele 'a e 'ū me'alele *private* he ko e 'uhingá ko e tu'unga 'oku 'i ai hotau hala Pule'anga mo e *congested* 'a e *traffic* Sea. Ko e ki'i tokoni pē ia mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ka u ki'i kole pē ki he Fakafofonga ke u tokoni atu. Ko e ki'i tā tā atu pē eni ia Sea ki he, koe'uhí ke tokoni ki he feme'a'aki. Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Komiti 'a e Fale Alea. Sea ko e, ko e palopalema eni ia 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou he na'e talu pē 'ene ha'u 'a'ana ia mei he 60 tupu, 70 tupu 'o a'u mai ki he 'aho ni.

Ko e a'u mai ko ē ki he 'aho ni he 'oku meimei ko e me'alele 'e 300 tō mai ki he fonua ni Sea me'alele fo'ou, sekeniheni, me'alele fo'ou 'oku ha'u 'i he Uafu Kuini Sālote. Ka ko e palopalema ia ko eni 'e, tupulaki ia 'e 'ikai ke lava ia 'o fakasi'isi'i. Ko e, ko e *public transport* Sea 'oku mate pē ia 'i he taimi ni he koe'uhí 'oku 'ikai ke fakapapau'i ia ki he kakai 'o e feitu'u tautefito eni ki Hahake Sea pea ko e motu'a ni 'oku fokoutua pē 'i Hahake he 'oku 'ikai ke heka e kakai ia he *public transport* ke lava 'o fakalele fakapisinisi.

'Oku 'i ai e kautaha ko e pasi 'i Ha'asini ko honau palopalema 'a nautolu ko e pongipongi pē ia 'oku ma'u ai 'enau ki'i kau pasese. Pea 'oku lahi foki mo e me'alele ia ko eni ko ē 'a eni

‘oku talanoa ki ai fou mai ko eni ko ē ‘i uafu ‘oku nau to’o mai ‘e nautolu ia e kongā lahi ‘o e kakaí. Ko e palopalema ‘e taha fekuki mo e fānau ko eni ko ē mei he Hahake ‘oku fiema’u he mātu’a tauhi fānau ia ke heka ‘ene ki’i tamasi’i mo ‘ene ki’i ta’ahine ‘i he ki’i kā *private* pea ‘alu leva pe e ongomātu’a ia tuku ki ‘apiako pea fakafoki mei ‘apiako ki honau ‘api. Ko e fu’u palopalema ...

<005>

Taimi: 1140 – 1145

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... Me’a ko eni ko ē ‘oku lolotonga hoko ‘i Nuku’alofá ni Sea ke tau sio ki he me’a ko eni ko ē ‘oku tonu ke faí. Ko e *decentralize* e akó. Ko e *decentralize* e akó Sea ko e fakafoki, me’a ko ē na’e lave ki aí. Tau fakaivia ‘a Takuilau, tau fakaivia ‘a Toloa, tau fakaivia ‘a Mo’unga’olive, Tāpunisiliva Sea ke lava e fānau ‘o nau nofo he feitu’u ‘oku nau nofo aí.

Pea ko u fakamālō au heni ki he Pule’angá ‘enau lava ‘o hiki’i ‘a e *form 1, form 2* ‘o fai he lautohí. ‘A ia ‘oku kamata leva ke to’o atu e *decentralization* ko eni mei he ngaahi akó ‘o lava ke nofo he ngaahi feitu’u ko eni Sea. Pea si’isi’i ange leva ai tau pehē ko e foomu 1, foomu 2 ki he foomu 6 ko e peseti ia ‘e 25 ‘o e fānau ‘oku ‘amanaki ke nau ō mai ‘o ako ‘i Nuku’alofa ní nau nofo nautolu he ngaahi feitu’u ko iá Sea. ‘A ia ko e *decentralization* ko eni Sea ‘oku fiema’u ke hokohoko atu. Ko u fakamālo heni ki he Minisitā Akó koe’uhí ko e fakahoko ‘a e ngaahi poupu ko iá pea ko u me’apango’ia hoku tokoua Fakafofonga mei 10 he ‘ai ke tamate’i ‘etau ako ‘i Hahaké.

Ko e ako mei hahaké Sea ‘oku tatau pe ia pea mo Tonga *High* he ko e ki’i tamasi’i ia ‘oku ‘alu ‘o nofo ‘o ako he feitu’u ‘oku totonu ke ‘i aí. Tatau pe pea mo Toloa, ta ko ē ko e fakamālohi’i e ngaahi ako ko eni he koe’uhí ko e ngaahi feitu’u eni te tau lava ‘o tauhi ai e fānau. Pea feinga’i e fānau ke nau ō ako ‘o hū tonu ki faleako kae kole e Pule’angá ke nau tokoni’i ‘a e ngaahi feitu’u ko eni Sea ke ne hanga ‘o to’o ai ‘a e halá pea mo e ngaahi palopalema kehe. ‘E to’o ai pea mo e faito’o konatapú, ‘e to’o ai pea mo e fuhu ko eni ‘i Nuku’alofá ni ‘a e fānau akó Sea, ‘a e *decentralization* ko eni ko eni ko ē ko u talanoa ki aí Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Ai pe ke u ki’i tokoni atu pe ki he me’a ko eni ‘oku fai ai e feme’a’akí ē. ‘Ai e ke mou fakatokanga’i Hou’eiki ‘oku, ko Liahona ‘oku hanga ‘e he ngaahi koló ia ‘o fua mai ‘a e pasí ‘o lele hangatonu pe ki Liahona. ‘A ia ‘oku totongi e \$10 ‘a e ki’i tamasi’i ‘e tokotaha he ngaahi fāmilí. Pea ‘oku afe e ‘ū pasí he pongipongí ‘o ‘alu kotoa ki Liahona hono ‘ave e fānau akó ki aí, ‘i he ‘aho kotoa mo hono fakafoki. Na ko e ‘uhinga pehē Fakafofongá ha fa’ahinga fakaivia pehē ke ‘i ai ha ni’ihi ‘oku ha’u ki Tonga *High* ko e ha’u pe ‘a e pasí ki Tonga *High*. Ka ‘oku kole pe ‘e lava pe ngaahi mātu’á ‘a eni ‘oku lolotonga kamata he taimí ni he ‘apiako ko iá. Ka ko ‘eku ki’i fakatātā pe ‘aku ‘oku ‘osi lele e me’a ko iá ‘oku meimei ko e ta’u eni meimei 10 ‘a e ngāue’aki ‘e he ‘apiako ko eni ‘a e founga ko iá. Ko u pehē mu’a ‘oku fe’unga ia ka tau ‘unu ki he’etau Tohi Tu’utu’uní kapau te u lau atu ‘oku ‘ikai ke fiema’u ke tau vilo ē, vilo takai.

Taniela Fusimālohi: Sea ka u ‘oatu pe ki’i

Sea Komiti Kakato: ‘Osi mahino ia

Tokoni ‘Eua 11 ki he taumu’a mo e ‘uhinga hono fokotu’u ‘Apiako Tonga Side School

Taniela Fusimālohi: Ki’i tokoni ko ení, ko u tui ko e, ‘oku ‘ikai ke u tui ko e ‘uhinga ia na’e kamata ia meí he onongofulu. Na’e toki kamata mei pe ia ‘i he 2000 tupú Sea hono lahi hono hū mai ko ē ‘ū me’alele sekenihení. ‘A e palopalema ko eni ko ē halá. Ka ko hono uá Sea ko e talanoa ko ē ki he *decentralize* e akó ko u tui ko e fokotu’u ko eni ‘o e Tonga *Side School* ko ē ‘okú ne hanga ‘o pae mai e tokolahi mei Hahake pea mo Hihifo ki he ‘apiako ko ē.

Sea ko e ‘apiako ia ko ē na’e ‘i ai hono ‘uhinga ‘ona hono fokotu’u he kuohilí ke ako ai ‘a e fānau ‘a e kau pālangi ko ē ‘oku nau ngāue hení. Na’e ‘ikai pe ke ‘i ai ha ‘uhinga ia ke ako ai ‘etau kau Tongá. ‘Oku hanga ‘e he fokotu’u ako pehē ‘o ‘omai e fo’i fakatātā hala ki he kakai ‘o pehē

‘Eiki Palēmia: Sea, ko e ‘aí ke u fakatonutonu

Taniela Fusimālohi: Te nau ako pe nautolu hē pea nau hū hangatonu

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ta’efakalao ia ke tau ta’ofi ha taha pe ko e Tonga pe ko e muli ke ‘alu ki ha ‘apiako ‘oku fie ‘alu ki ai. Ko e me’a pe ia ko ē na’e fokotu’u ai ‘e he Fakafofongá pehē ko e tokotaha pālangi pe pe ko ha hafekasi pe ko ha me’a ‘e ngofua ke ‘alu ki *side school*, ‘ikai ‘oku hala ia. Taha kotoa pe ko e fili ‘a e mātu’á ke ‘ave ki ai ko e me’a tau’atāina ia ‘a’ana Sea.

Ko e ‘uhinga ia ‘emau ‘ai ko ē ‘ū *middle school* hangē na’e me’a ki ai e Minisitā ‘a e MOI. Ko e ‘uhingá ke ki’i fu’u lahi hake e leká ‘i honau feitu’ú mo honau koló pea ki’i *safe* ange ai ha taimi ‘oku toki ha’u ai ‘o foomu 3 kimui, fakasi’isi’i ai e lele mai e mātu’á ‘o ‘omai ki Toloa, ko e ‘omai ki Tonga *High or* Kolisi Fefine pe ko fē kae kei nofo ofi pe ‘i he mātu’á Sea. Ka ko e fo’i fakatonutonú ia ‘o pehē ‘oku hala ‘a e hū ‘a e kakai Tongá ki *Side school*. Kapau ko e taumu’a kamata ia, ka ko e tu’u he taimi ní ‘oku *offer* ‘e *side school* ia ‘a e sēvesi. Ko e me’a tau’atāina pe ‘a e mātu’á pe te nau ‘alu ki ai, a’u eni e *middle school* ‘o ta’etotongi ki he foomu 2 ‘oku kei totongi pe ‘a *side school* ia. He ko e ‘uhingá pe ia ko e me’a fili pe ia ‘a e mātu’á ke ‘ave ‘enau fānau ki ai pe ‘ikai.

Ka ko u kole atu pe au kapau ‘e tuku mai e ngaahi alea pehē ia ki he taimi ko ē ‘oku tau vouti ai e akó. Kae tuku atu e fakamalanga ia ‘a 10 ke kakato, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea, ‘oku mahu’inga pe ‘eku poiní ‘aku ia he ko e taha ia e ‘ū me’a ko ē ‘okú ne fakatokolahi’i e me’alelé he halá ...

<006>

Taimi: 1145 – 1150

Taniela Fusimālohi: ... Palopalema ai ko ē e me’a ‘oku talanoa ki ai ‘a Tongatapu 10. Ko hono uá Sea ‘oku ‘i ai ‘ene kaunga ‘ana ia ‘oku li’aki e *infrastructure* ia ko ē na’e tonu ke nofo ai e fānau, ‘i he ngaahi ‘apilautohí pea ‘oku ‘osi ‘i ai e ngaahi lipooti ki ai. Ka ko e talanoa ko

ē ki he *decentralize* e akó ‘oku ‘ikai ke *decentralize* e lēvolo ia e lautohí ke nofo e fānaú mei ai, ‘oku mahino e kolisí ia.

Ko hono uá Sea ko e, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *incentive* ia ke fokotu’u ke manakoa ‘a e heka mai he pasí kae tuku ē. Pe ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga *subsidy* ki he kau pāsese ko ē ‘oku heka mai he ‘oku mamafa pe foki mo e totongi ia ‘o e pasí. Kae tukutukuange ‘a e ngaahi me’alelé ‘i he halá pe ‘oku ‘i ai ha ngaahi tu’utu’uni he ‘oku tui’fio mai e ha’ú ia, ‘a e palau ia mo e ngaahi fu’u me’a ‘okú ne fakatua’i e halá. Ko e lele mai ko eni ‘o a’u mai ki he *round about* ‘oku te’eki ai ke u sio au ‘oku lava ‘e he kakaí ia ‘o ngāue lelei’aki ‘o mahino’i. Ka ‘oku ou tui ko e ngaahi me’a ia ko ē ‘oku talanoa ki ai ‘a Tongatapu 8 ‘oku mahino ia.

Ko e faka’osí Sea ko e hā ‘oku *decentralize* e akó kae ‘ikai ke *decentralize* mo e sēvesi ko ē ‘a e Pule’angá. Sio ko e kamata foki mai pe ko ē ke ‘unu’unu mai e ngaahi potungāue ke tu’utu’u mai ki hení kuo fu’u ‘ata’atā ‘a loto kolo ia. Pea tukutuku atu ha ngaahi va’a e ngaahi potungāue lalahí ke tu’u atu ki Hahake hangē ko e kole ‘a e tokotaha ko ení kae nofo atu e kakaí

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Si’i Sea, ke u ki’i tokoni ki he Fakafofongá, ko eni ko e falemahakí kuo fuoloa hono *decentralize*. Ko Tatakamotonga, ko Fu’amotu, ko Kolonga falemhaki kātōa, ko Vaini. Ko e hā e sēvesi ‘oku kei tokanga ki ai e Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: Sai, fe’unga ē, foki mai ka 10 ke hoko atu ‘a 10 ē

Fakatangi Tongatapu 10 ki hano fakaivia sekitoa toutai koe’uhí ko e hikihiki totongi koloa

Kapelieli Lanumata: Mālō Sea, kae tuku pe mu’a ke u hoko atu. Sea ko u toe fie fakafoki pe ‘eku tokangá ki he, ke u toe ki’i talanoa atu pe ki he *inflation* he ko u tui ko e me’a eni ia ‘oku tofanga lahi ai e fonuá ni ia taute’fito ki he *grassroot level* Sea.

‘E Sea, ‘oku hā he peesi 79 ‘a e *prediction* ‘a e Pule’angá nau fakafuofua ‘e holo e *inflation rate* ‘aki e peseti ‘e 5 he faka’osinga ‘o e ta’u ní. Ko e kau ia he ngaahi me’a ‘okú ne fakatupu e *inflation* pea ko u fakamālō au na’e ‘osi lave ki ai ‘a Tongatapu 5 ia he ‘oku lave’i ‘e he motu’á ni. Ko ‘etau ‘u *trading partners* ko eni ‘atautolu ia ‘o hangē ko Nu’usila mo ‘Asitelēlia, ko ‘Amelika ‘oku nau hanga ‘o ngāue’aki lahi ‘a e ‘ū *monetary policy* ke ne *gab* e *inflation*. He ‘oku ‘osi mea’i pe ‘e he Feitu’u na Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Falé ‘a e ngaahi ‘elemēniti ‘okú ne hanga ‘o fakatupunga ‘a ‘etau talanoa ko eni ki he hikihiki e koloa.

‘A ia ‘oku kau ai ‘a e *demand pool* pe ko e talanoa ko ē ‘ekonōmiká ki he *law of supply* ko ‘ene lahi ange ko ē fiema’ú *compare* ki he *supply* pea hikihiki leva e totongi. Ko e taha e ngaahi makatu’ungá ‘e Sea ko e mamafa ko ia ‘a e ngaahi ‘elemeniti ko ē ‘a e *cost of production*. Pea tānaki atu ki ai mo ‘enau *mark-up*, ‘alu ai pe lēvolo e totongi ki ‘olunga. Ka ‘oku ‘ikai foki ke, he sio ‘a e motu’á ni ‘oku ‘ikai foki ke natula pehē ‘a e ngoué ia pea mo e toutaí. Mahino pe ‘oku fai pe ki’i fakamole he hikihiki e penisiní, e loló.

Sea, ko e māketi ko ē ‘a Fisí he iká, ko u ‘ilo ‘e au mahalo ‘osi mea’i ia ‘e he Feitu’u na, mea’i lelei ia ‘e Tongatapu 7. Fa’a me’a atu ia ki Fisi, ma’ama’a ‘aupito he ko e faka’avalisi ko ē milemila ika ko ē ‘oku \$50 ko ē hení Sea, meimei ko e mata’iika ‘e 8, 9 \$50. Sea \$25 pe ‘i Fisi.

Sea ko e 'isiu ko ē 'oku tokanga ki ai e motu'á ni peesi 51 pea mo e peesi 52 'oku talanoa ai ki he ngaahi sekitoa ko eni e toutai, ngoué pea mo e sekitoa ko ē e takimamatá. 'E Sea, kau eni ia he me'a 'oku lolotonga tofanga ai. Ko 'etau makakoloá 'oku 2 pe, ko tahi pe pea mo 'uta. Pea ko e peseti lahi 'etau *GDP* pea ko e *main stay* ia e fonuá ni ko e *agriculture* pe pea mo e toutai. Fakatatau ki he Potungāue Toutai, nau hanga 'enautolu 'o ta'ofi hono uta ko ia e *seafood*, vakatahi ki tu'apule'angá kae 'oua leva kuo 'i ai ha'o laiseni.

<007>

Taimi: 1150-1155

Kapelieli Lanumata: ... 'ikai ke 'i ai ha lao ki ai ko 'enau *policy* ngāue pē. Ko e fakamatala ko ē 'oku ma'u he motu'á ni ko 'enau sio pē ki he *food security* pea mo e si'isi'i e *supply* he māketi 'oku ne hanga 'ohake ai e totongi hangē ko e makatu'unga ko ē na'e lave ki ai 'a e motu'á ni 'anenaí.

Sea ko e vāhenga 'a e motu'á ni pea mo e kolo 'oku fokoutua ai e motu'á ni ko e kau tō meleni fakakomēsiale lahi tahá 'oku 'i he kolo ia ko eni. Ko e taimi 'oku nau tō ai e meleni pea *flood* e māketi 'i Tongá ni, ko e fo'i meleni ko ē 'oku ke ma'u 'aki e \$30 he māketi he 'ahó ní, taimi 'oku *flood* ai 'a e māketi 'oku ke ma'u 'aki pē 'e koe 'a e \$10. Ko e fehu'i me'á ní 'oku 'ikai ke lava he Pule'angá 'o 'ai ha fa'ahinga *initiative* ke *flood* e māketi e iká heni. Lave'i he motu'á ni 'oku 'i ai 'a e ngaahi vaka toutai ko e fakamatala ko u ma'ú fakatatau ki he'eku fakatalanoa pea mo e *CEO* ko e vaka 'e tolu he lolotonga ní, Nau ō mai 'o uta 'etau ika lelei 'o 'ave.

'Oku 'i ai pē ki'i *proportion* 'o toki 'ai ko ē 'o fakatau he māketi lōkoló, na'e fa'a pa'anga 'e fitu mai ki he kilo, taimi ni kuo 'alu hake ia 'o 10. Mahalo pe 'oku toe 'unu hake e taimi ni ia. Ko e ngaahi me'a ia 'oku ou tui 'oku tonu ki he *way forward* ke tokanga e Pule'angá hono fakaivia. Ko u fakamālō ki he Nīponi mo e tokoni ko eni e vaka toutai 'e 30 na'e 'omai. Ko e kolo ko ē e motu'á ni Sea nau fokoutua kotoa pē 'i he ve'e matātahí pea mei Lapaha pē ki Niutōua 'o a'u ki 'Eueiki *coastal area*. Hala 'atā ha ki'i vaka ia 'e taha 'e 'omai he vaka 'e 30 ko eni. Nau fakakaukau pē au 'e tufa'i mai ...

'Eiki Palēmia: Sea.

Kapelieli Lanumata: Taki taha e ngaahi vahengá.

Fakahā Palēmia tokoni vaka Pule'anga lavemonū ai Tongatapu 10

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonú Sea na'e, ko e me'á foki mahalo 'oku mo'umo'ua e Fakafofongá pea ko e fai e pōtalanoa mo e pule fakavahé pea 'oku 'i ai e vaka ki Niutōua, vaka ki Makaunga mo e vaka ki Nukuleka. Mahalo 'oku 'ikai ke mea'i 'oku lahi 'ene tokanga ki he ngaahi me'a kehekehé kae 'ikai ke tokanga'i hono kāingá 'i Tongatapu 10.

Sea Komiti Kakato: Sai pē ho'o me'a maí ko eni ke ne mea'i ai leva. Hoko atu.

Kapelieli Lanumata: Ko u fakamālō atu au ki he Palēmiá kapau 'oku 'i ai ha ki'i vaka 'e tolu ka ko u fakataha ma'u pē au mo *up to date* ma'u pē mo e pule fakavahé. Kae kehe ko u fakamālō atu kapau ko eni 'oku me'a mai e Palēmiá kuo ma'u e ki'i vaka 'e tolu. He ko u 'ilo 'e au na'e 'ikai ke fu'u fiamālie 'a Vava'u 14, ko 'ene vāhengá foki 'oku lahi ai 'a e tukui motú. Lahi ange 'a e vaka ia 'a Vava'u 15 mo Vava'u 16 'i Vava'u 14, 'oku nau 'alu ma'u pē ki tahi. Kae kehe tuku ke u foki mai ki he 'isiú Sea.

Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko e loi ē Sea ‘oku tonu ke fakahū. Ko e fo’i loi ē ‘oku tonu ke fakahū. ‘Oku ne lohiaki’i ‘a e Falé Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘E, ‘oku ‘i ai pē foki ‘etau fa’ahinga ki’i lī ka ‘oku hangē ‘oku mo’oni ko ho’omo me’a lōua ki ‘olungá.

Kapelieli Lanumata: Sea ko u fie foki mai ki he ngoué. Ko e kau ia ‘i he ‘isiu na’e fa’a tofanga pea mo e kau ngoue uta fakakomēsialé ‘a e palopalema ko eni ko ē ‘enau fo’i melení pea mo ‘enau hina. Kau ia he ngaahi makatu’ungá ko e *fumigation centre*. Ko u faka’apa’apa pē au ‘oku ‘i heni e ‘Eiki Minisitā pea ‘oku ou ‘ilo pē ‘e tokoni lahi ‘aupito ‘ene potungāué ki hono kumi ‘o e ngaahi māketi pea ‘oku nau *take* ‘e nautolu e *risk* ‘a e ‘ave fo’i me’akaí ma’á e kau ngoué. Pea ‘oku ou fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā ko u tui ‘e vavé ni pē, na’e ngāue lahi atu ‘a e motu’á ni pea mo e taha ‘ene kau Talēkitá Pauline ki he feinga’i ko eni e fale peki ko ē ‘i Lapahá ke *HACCP certify* kae lava ‘o ngāue’aki ‘a e fale peki ke uta e, ‘a e melení pea mo e hiná mo e ngaahi koloa ko ia ‘oku fiema’u ke *HACCP*.

Ka ko e ngaahi me’a ia ‘oku sio ki ai ‘a e motu’á ni, taha e ngaahi, ‘a e ngaahi fakafe’atungia ko ‘etau *fumigation centre* ‘oku taha pē ‘a eni ‘i uafū. Pea ko e *location* ‘i he tui ‘a e motu’á ni ‘oku ‘ikai ke fu’u, ‘oku ‘ikai ke u tui ko ha fu’u tu’u’anga lelei ‘i he anga ‘eku vakaí. Ke ki’i fai mu’a ki ai ha sio ‘a e Pule’angá he *way forward* ke, na’a lava ‘o fakalahi. Pea hangē ko e tu’u ko eni ‘a e *packing facility* ‘i Lapahá, fakamālō pē ki he, kia Pilinisi Kalaniuvalu ko e ma’u tofi’á ko ia na’e laumālie lelei ‘o ‘omai e kelekele ko eni kei lava pē pea mo e *fumigation centre* ‘Eiki Minisitā, tu’u he fu’u konga kelekele ko eni ke tokoni ki he kau ngoué. Pea ‘oku kau ia he me’a ‘oku sio e motu’á ni ‘oku tonu ke toe fai hano fakalelei’i ‘a e Va’a *Research* ko ē ‘a e Potungāue Ngoué ‘i Faamá. ...

<001>

Taimi: 1155-1200

Kapelieli Lanumata: ... lave’i ‘e he motu’a ni ‘oku ‘ikai ke toe ngāue ‘a e va’a ko eni, ka ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e va’a ia ko eni ke toe fai hano siofi pea mo hono fakalelei’i.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Eiki Sea, tapu mo e Feitu’u na, ko e toe fo’i loi ē ‘e taha, ‘oku kei ngāue lelei pē ‘a e va’a ia ko ia, ‘o a’u mai ki he taimi ni.

Kapelieli Lanumata: Kole fakamolemole atu pē au ki he ‘Eiki Minisitā kapau ‘oku hala ‘a e ma’u ‘a e motu’a ni, ka ko ‘eku ki’i fakatotolo fakamuimui ia ‘a’aku ia mahalo pē ‘oku ngāue pē ia ka ‘oku ‘ikai ke ‘ilo pē ko e hā ‘enau ngāue ‘oku fai. Ka ‘oku mahu’inga’ia ‘a e motu’a ni Sea, ke toe fai hano vakai’i.

Kuo ngalo ‘a e hingoa ‘o e tangata’eiki ‘oku ou lave’i pē ‘oku me’a mai mei Vainī ko ia na’e ‘i he tafa’aki ko eni, pea ‘oku ou tui ko e taukei ‘oku ne ma’u, ‘oku ou lave’i ‘e au kuo ‘osi penisoni, ka ‘oku ou tui ko e taukei ‘oku ne ma’u ‘oku tonu pē ke toe fai ha ki’i sio ki ai ‘i he kaha’ú tautautefito ki he ngoue. He ko e sio ko ē ‘a e motu’a ni Sea ‘oku, me’a angamaheni pē ko e ta’aki mai pē fo’i manioke pē ko e fo’i kumalá, ‘o fa’o ‘i he milemila kilo ‘e 20, pea uta leva ki tu’apule’anga ki he ngaahi *Tongan dispora* ‘ikai ke tau toe lava ‘etautolu ‘o sio ki ha fa’ahinga *initiative* ange ‘e taha, hangē ko ‘etau talanoa ko eni he *industrial revolution*, ke feinga’i ke fakaivia mo tau ki’i *innovate*, ha ngaahi me’a ‘e lava ke, ‘oku ou fiefia pē au ia he me’a ‘oku fa’a ‘ilo ai ‘a e Feitu’u na Sea he’etau fanga ki’i sio ko ē ki he fanga ki’i manioke

chips, ko e mei *chips* ko ē he taimi houa ‘ilo ‘a e Feitu’u na Sea. Ka ‘oku ou tui ko e ngaahi me’a ia ‘oku tonu ke fai ha sio loloto ki ai.

Ko u lave’i pē he taimi na’e kei *CEO* ai ‘a e, ‘a *Edgar Cocker* he Potungāue Leipa, na’e kau ia he ngaahi me’a na’a ne fakalika hake ‘a e ‘ai ke uta ‘a e manioke ki ‘Initia ‘a e ngāue ko eni ki he totoka’i manioke, ‘oku ou tui ko e fa’ahinga *initiative* ia ‘oku tonu ke toe ki’i tokanga ki ai ‘a e Pule’angá, ke, ‘e tokoni lahi ‘aupito ia ke tau langa fakalalakaká. Pea mo e langa faka-‘ikonōmika kae tautautefito ki he kau ngoue pea mo e kau toutai, he ‘oku meimei ko e pēseti lahi ‘o kinautolu ko ‘enau ma’u’anga mo’uí pē ia ko e ‘alu ki ‘uta.

Māteni Tapueluelu: ‘Eiki Sea, ‘oku ou kole pē ke laumālie lelei ‘a e Fakafofongá kau ‘ai mu’a ‘a e ki’i fehu’i ki he fo’i kaveinga ko eni, na’a hiki ia ki ha me’a.

Sea Komiti Kakato: Sai pē ko ena ‘oku ne tali lelei pē ‘e ia, me’a mai.

Kole Tongatapu 4 ke fakakaukau hano to’o tukuhau ngaahi tukuhau faka’at ‘ā ‘e he Pule’anga ma’a e sekitoa ngoue.

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea, Sea ‘oku ou kole pē ki he Pule’angá ke nau ‘oange mu’a ha tali pau ki heni, tautefito pē ki he ‘Eiki Minisitā Ngoue. Ko hono *review* ko eni ‘e he Pule’angá ‘a e tukuhau ko ē na’e ‘i ai ‘a e *incentive* ke *exempt* ‘a e ngaahi tukuhau ‘i he ngaahi sekitoa ngoue mo e toutai mo e takimamatá. ‘Oku nau ongo’i nai ‘e ‘i ai ha uesia ‘i he ngaahi sekitoa ko ia, hono hilifaki ‘a e ngaahi tukuhau ko ē na’e *exempt* ‘a ia na’e fakafuofua foki ki he 60 ki he 70 miliona. He ko e ongo’i ko ē ‘amautolu ‘e uesia ‘a e ngaahi sekitoa ko iá pea ‘e holo, ‘o kau ai ‘a e ngoue ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a Tongatapu 10.

‘Oku ou kole pē pē ‘e lava ‘o ‘omai ha ki’i tali ki ai, pē ‘oku fai ‘a e *review* mo fakakaukau’i na’a uesia ‘a e ngaahi sekitoa ‘e Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. Lava pē ‘o fai ‘a e ki’i tali nounou pē ki he fehu’i ‘oku ‘omai mei a Tongatapu 4, ‘io ko e kau foki ia he, ‘o hangē pē ko ia ‘oku fakahoko atu, polokalama ngāue ki hono vakai’i ‘a e ngaahi *exemption* ko eni pē ko e ngaahi faka’atā. Ka ‘oku, ko e fu’u lisí foki ia ‘oku lahi pea ‘oku fakahoko pē ‘a hono siofi tahataha, ka ko e me’a ko ē, pē ‘oku uesia ‘a e ngoue mo e toutai, ‘i hono vakai’i, ‘i hono fai hono vakai’i ‘oku ou tui pē au he ‘ikai ke fai ha fu’u, hano ‘ai ke uesia ‘a e ongo tafa’aki ko eni. Koe’uhi ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku ‘ohake ‘e he, pea mo e ngaahi me’a pē ia ‘oku ‘osi lave’i pē ‘e he Pule’angá hono tokonia ‘e he kau toutai mo e ngoué. Ka ‘oku tokangaekina ‘aupito ‘a e tafa’aki ia ko ia, koe’uhi he ‘oku mahu’inga ‘aupito pē hono tauhi ‘a e sekitoa mahu’inga ko eni, hangē pē ko ‘ene hā atu ‘i he Fakamatala Patiseti, mālō.

Māteni Tapueluelu: Sea faka’osí atu pē Sea, ko ‘eku kolé pē mu’a ke fakamāatoato mu’a, ko hono ‘uhingá ko e me’a ko eni ‘oku me’a mai ki ai ‘a 10 ko e mo’oni. Konga lahi ‘a e kakai ia ko e mo’ui pē he ngoue mo e toutai. Ko ‘ene hā ko eni ‘i he peesi 68 ko ē he fakamatalá, ‘oku nau hanga pē ‘o talamai ‘e uesia, peesi 68 Sea ‘oku ‘osi talamai pē ia ‘i he sekitoa ngoue, vao ‘akau mo e toutai ‘oku fakafuofua ‘e hōloa ‘ene tupú ‘aki ‘a e pēseti .8, ‘e holo ia. Pea ‘oku toe talamai pē ia ‘e toe uesia mo e ngaahi sekitoa toutai tautefito ki he tuná mo e limú.

Ko e kolé pē Sea ke fakakaukau’i mu’a hono *review* ...

<002>

Taimi: 1200-1205

Mateni Tapueluelu: ... 'a e tukuhaú na'a 'oku uesia e kau ngoue mo e kau toutai ko e 'uhingá ko hono hili atu e tukuhaú Sea. Ko e ki'i kole pe ia mālō 'aupito Sea.

Taumu'a hono fakaivia he Patiseti e ngoue & takimamata ke langa hake ongo sekitoa ko eni

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io mālō Sea ka u ki'i tali atu pe tokoni atu pe ki he me'a 'a e Fakafongá. Ko e fakamatala foki ia he peesi 68 ko e sio ia mei he anga e fakafuofua e tupu faka'ekonōmika mahalo ko ha fakafuofua e ngaahi ngāue ko eni 'oku lolotonga fakahokó pe 'oku lolotonga hoko fakatatau ki he me'a ko eni 'oku hā mai. Ka na'e tuku pe ke u toki tali fakalukufua atu pe me'a 'a e kongá ko iá hangē na'e fai mai ki ai 'a e fehu'i 'a e kau Fakafongá 'i he tafa'aki ko ia.

Ka ko e taumu'a foki ia 'oku fai ai ko ē ko ē 'a e 'ave atu e seniti ko eni ki he toutai pea mo e takimamatá mo e ngoue 'i he ta'u fakapa'anga hokó ko hono feinga ke langa'i hake 'a e ngaahi sekitoa ko eni. Ko e ngaahi fakakaukau ia ko eni na'e 'osi fai e talanoa ki ai mo e ngaahi sekitoá kae 'uma'ā foki kinautolu 'a e kau toutai mo e kau ngoue mo kinautolu he sekitoa takimamatá mo hono fakahoko 'a e ngāue ko ia. Ko e ki'i tali nounou atu pe ia pea u toki fakamatala atu pe 'amui ange Sea mālō.

Kapelieli Lanumata: Mālō Sea, ko u fakamālō atu he tokoni 'oku 'ohake ko ia 'e Tongatapu 4 koloa ena kuo lava 'o tali mai e fehu'i ko ia. Na'e 'ai pe ke u toki faka'osi ki ai 'oku 'i ai pe ngaahi fehu'i heni na'e kau ai e 'isiu ko ia, kae tuku pe mu'a ke u hoko atu mei lava e me'a 'oku tokanga ki ai e motu'a ni.

Sea ko 'etau talanoa pe hoko atu ai pe he ngoue. Ko e fakatatau ki he lipooti pea mei he *MORDI* 'oku holo 'aupito e tu'unga 'oku 'i ai e ngoue 'o kau ai pe mo e vāhenga e motu'a ni pea mo e vāhenga ko ia 'a Tongatapu 9 mo Tongatapu 8 meimei ko nautolu ko e feleoko ia 'o Tonga ni kātōa.

Ko e ngaahi makatu'unga fakatatau ki he fakatalanoa pea mo e kau 'ofisakolo mo e kau ngoue, 'ikai ngata pe 'i he *limited* pe 'a e *labor force* ko e lahi e kau folau ko ia he toli fu'u mamafa pe *cost of production* ia ki he ngoue. Kuo a'u eni e palau ia he taimi ni kuo \$120.00, \$150.00 ki he houa. Ko e ngaahi me'a 'e ni'ihī 'oku fakafē'ātungia'i. Ko hono mo'oni 'a'ana ia 'oku fie fai pe he kakai ia e ngoue, ka ko e ngaahi fakamole kamata pe mei he *land preparation*, kau ai pe mo e ngaahi fakamole ko ē ki he faito'ó, ko e fanavao ko e ngaahi kemikale ki he tō meleni, tō hina. Sea fu'u mamafa pē ia.

Ko u fakamālō na'e 'i ai e polokalama pehē, pea ko e taimi ni ko u fakatalanoa ki he pangikē 'oku fakahoko mai 'oku 'ikai ke toe lele e polokalama nō ia ko ē kau ngoue na'e fa'a lave monū ai 'a e *grassroom level* nau nō fai e ngoué peseti 'e 1 peseti 'e 4. Pea lavengamonū ai mo e kakai fefine he'enua ngāue fakamea'a pea pehē foki ki he totongi ako 'etau fānauako 'oku nau 'i he *USP* pea mo Fisi 'oku 'ikai toe 'i ai ha *fund* ia Sea ke ki'i nouti atu pe hē he 'Eiki Minisitā ke toki lave mai ai 'amui ange. Ka ko e taha ia he ngaahi *issue* Sea.

Fakatonutonu mei he Pule'anga kei toe pe pa'anga he polokalama nō kau ngoue

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Ai pe ke u ki'i fakatonutonu atu nounou atu pe Fakafofonga 'i he kongā ko ia.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e fakatonutonu atu pe ho'o lave ko ē ki he 'ikai ke 'i ai ha seniti. 'Oku 'i ai pe seniti ia ai, ka ko e me'a foki na'e fai hono 'ohake pea tānaki mai 'oku vilo pe 'oku ki'i tuai pe. Ka 'oku 'i ai pe 'a e seniti ia ai 'oku lava pe 'o fai mei ai e nō mālō.

Kapelieli Lanumata: Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā 'i he fakama'ala'ala ko eni, 'asinga ko e tokotaha ko ē na'e 'alu ke fai 'ene ki'i nō ko e motu'a pe ko eni 'oku fakahoha'a atū. Ko e ki'i nō ngoue pe Sea, ka 'oku sai ko eni 'oku me'a mai e Minisitā 'oku 'i ai pe seniti ka u toe foki pe ki he *loan officer* ke fai ha sio ki ai. Ka ko e *issue* ia Sea 'oku mau fekuki mo ia taimi ko ē 'oku mau fa'a o atu ai ke fai 'emau fanga ki'i nō. Ha'u pe kau tama pisinisi lalahi ia kau tama tō lalahi omai nautolu 'o 'alu kotoa mo e ki'i seniti, 'alu atu mautolu ia 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha ki'i seniti ia.

Ko u tui ko e me'a ia 'oku sai ke me'a ki ai e 'Eiki Minisitā Pa'anga ke 'i ai ha fa'ahinga *initiative* mo ha fa'ahinga founa ngāue ke ne lava 'o *screen* lelei kinautolu ko ē 'oku 'oku nau tō lalahi faka-komēsiale. Ko u tui ko e makatu'unga foki hono fai e fakakaukau ko eni ko e sio ki he *grassroom level* ke lava 'o tokoni'i kinautolu. Ka ko e taha e ngaahi fakafē'ātungia 'oku nau fekuki mo ia ko e 'ai ko ē ko ē e *guarantor* pea ko u tui lahi ko e ngaahi me'a ia 'oku 'unu mai ai 'a 'Eua 11 pea mo Tongatapu 7 'o 'ai ...

<003>

Taimi: 1205-1210

Kapelieli Lanumata : .. 'ena ki'i polokalama hangē ko eni mei he *micro finance*, ko e feinga ke fakama'ama'a 'a e ngaahi me'a 'oku 'oange ki he kakai, kae lava ke nau nō ha ki'i sēniti 'o ngāue'i hotau fonua ni pea mo 'etau langa faka'ekonōmika. Sai pē ke me'a ki ai e 'Eiki Minisitā mo toki fai ha sio ki ai 'i he kaha'u vave mai.

Tokanga ki he faka'au ke mamafa ange koloa fakalotofonua ia he koloa hū mai mei muli

Ko e ki'i me'a faka'osi pē 'oku tokanga ki ai e motu'a ni kimu'a pea 'oatu e ngaahi fehu'i, ko e ko e *GPA Fika 7* ai pē 'i he peesi 53 e talanoa ko eni ki he ngaahi sekitoa pisinisi pea mo e fefakatau'aki. Ko u tui au 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou 'a 'etau palopalema ko ia 'etau *balance of trade, deficit* ma'u pē, *deficit* ma'u pē. Ka ko e me'a ko ia 'oku mālīe he fakatokanga'i 'e he motu'a ni, 'oku 'alu ange eni 'etau koloa *local* 'atautolu ke toe mamafa ange ia he koloa ko ia 'oku tau *import* mai pea mei tu'apule'anga. Te u tala fakatātā 'aki pē 'a e pulu fahī hūfanga he fakatapu, 'i ai pē mo e ngaahi koloa kehe. Fu'u si'isi'i 'aupito 'etau ngaahi koloa 'oku 'ave ki tu'apule'anga pē 'oku tau *export*. Fu'u lahi 'aupito e ngaahi koloa 'oku tau *import* mai, kau ki ai 'a e ngaahi koloa *meat*, ngaahi koloa 'oku ne hanga 'o fakatupu e *NCD's* pea ko u tui ko e ngaahi me'a ia 'oku tonu ke toe ki'i fai ha sio loloto ki ai 'a e Pule'anga 'i he *way forward* ke fai ha sio ki ai.

Hangē ko e fakakaukau ko eni ‘a e Pule'anga ke tuku atu e *cereal* he kai pongipongi kae mai e lesi. Sio ko e anga ia ko e ngaahi fakakaukau lelei ‘aupito ia, neongo ‘a e lāunga ko eni ko ē ko ē mole ‘enau taimi he tele lesi. Ka ko u tui ‘aonga e ki’i sēniti ia ko ia ki he kau tō lesi pea tau *promote* ‘a e *by Tonga made*. Ko u tui ko e ngaahi me’a ia te ne hanga ‘o solova ‘etau polokalama ko eni ke tau fekuki mo ia. Ke tau teke ‘a e kakai ke nau tu’u ‘o ngāue he ‘oku ou fakatokanga’i ‘oku fu’u lahi e fakapikopiko he kuonga ni, kava Tonga pē mo e fakamohemohe.

Fokotu’u ke fakaivia ngaahi ako fakatekinikalé kau ai ‘apiako *Palu Aviation*

Ko e ki’i me’a ‘e taha ‘oku ou fie lave ki ai, ‘i he peesi 14 ‘i he lave ko eni ‘a e ‘Eiki Palēmia pea mo e ‘Eiki Minisitā ki he totongi akó, ki hono fakaivia ko eni ‘o e ako tekinikale pehē ‘oku hiki mei he 1200 - 1320 ki he fo’i ‘ulu. Ko e fehu’i ia ‘oku ‘oatú ke ki’i hikihiki atu pē hena. ‘Oku ‘i ai foki ‘a e ako ‘a e Kautaha ko eni *Palu Aviation* ‘oku ‘i ai ‘enau ki’i ako fakataha pē ako ‘enisia pea mo e ako pailate, pea mo e ngaahi ako tekinikale kehe pē ka ‘oku ‘ikai ke kau ia he fakaivia ko eni mei he Pule'anga. Ke toki fai mai ha lave ki ai ‘amui ange, pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tokoni ki he ngaahi ako ko eni. Hangē pē ko e me’a na’e lave ki ai ‘a Tongatapu 4 ‘a e mahu’inga ko ē ke fakapapau’i pē ‘oku *fair* pea *equally* ki he tokotaha kotoa ‘a e kakai ‘o e fonuá, ‘a e talanoa ko eni ki he ta’etotongi ako ‘etau fānau *form 3* a’u ki he *form 5*.

Ko e ki’i me’a pē ‘e taha ‘oku toe fai atu ki ai e tokanga, ko e peesi 123 fakamatala ia ki he ngaahi fale ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e takimamata. Ko e *price* ko ē ‘oku ‘omai fe’unga mo e 69,101 ka ko ‘eku vakai hifo ki he fōtunga ‘o e fale ko e *material* ko e papa. Ke ki’i fakapapau’i ange pē he ‘oku tau ‘osi ‘ilo kotoa pē *price* e papá he taimi ni, tukukehe kapau ko ha niu ia ‘oku ‘omai pē ‘o fahi ‘o langa’aki. Ko e *price* ia ko ena he vakai ‘a e motu’a ni ke toe fai pē hano ki’i vakai, he ‘oku kau ia he ngaahi *issue* ‘ohake ‘i he ngaahi pisinisi ko eni ‘oku nau fakalele ko eni ‘a e ngaahi motele mo e ngaahi fale nofo totongi ‘a e *issue* ko ia.

Tokanga ke fakakaukau Pule’anga ke ngāue’aki fetu’utaki ‘initaneti ngāue’aki ‘a e satelaite

Ko e ki’i me’a pē ‘e taha ‘oku tokanga ki ai e motu’a ni, ko e *redundancy* ke toe ki’i kātaki pē ‘Ulu he Pule'anga mou laumālie lelei kae toe ki’i fakama’ala’ala mai e *issue* ko eni. Fakatatau ki he peesi 72, he na’u ki’i fai au hono *screen* ‘etau Fakamatala Patiseti he ta’u fakapa’anga lolotonga, mou feme’a’aki foki moutolu ai he ta’u kuo ‘osi te’eki ai ke kamata fakahoko fatongia e motu’a ni. Ko u ki’i *screen* hifo ‘e au te’eki ke u lava ‘e au ‘o ma’u *unless* ‘oku ‘i ai pē ia ha patiseti ki he talanoa ko eni ki he *redundancy*. Ko e peesi 22 ‘oku talanoa ia ai ki he \$3 miliona ...

<004>

Taimi: 1210-1215

Kapelieli Lanumata: ... pea ko e peesi 46 ‘oku talanoa ia ai ko e 32 miliona tokoni, pa’anga ‘Amelika tokoni ‘a e Pule’anga ‘Aositelēlia pea mo e Pule’anga Nu’usila. ‘Oku ‘ikai ke fu’u mahino ia ka au pē ko e ongo *project* kehekehe eni pē ko e, pē ko e hā me’a ‘oku na kehekehe ai. Pea ‘oku ‘ikai foki ke fu’u mahino kiate au fakamolemole pē ‘Eiki Palēmia ko e anga pē eni ia ‘eku maa’usia kae fakamolemole pē he’eku ta’emaa’usia. ‘Oku ‘ikai ke, ‘ikai ke *make sense* ia kiate au ‘a e *redundancy cable* ka ‘oku tau lolotonga ngāue’aki pē *cable*. *But why not*

satellite? Pea ko u lave'i pē 'e au ia he Pule'anga kimu'a atu na na'e fai foki e fakakaukau ko ena ko ē ki he Pasifiki. Ka ko u lave'i 'e au mahalo ko e ki'i fakamole ko ē na'e 'i ai pē 'oku tonu 'eku ma'u ko e 8 pē ko e 14 miliona. Ko ena ia ko u sio hifo au ki he 32 eni tu'u hake he peesi 46. Ko e ki'i lave atu pē he tafa'aki ko ia ko u tui mahalo ko eni ia ko e ngaahi ...

'Eiki Palēmia: Sai pē Sea kapau pē 'e tokoni atu ai pē ki ai. 'A ia ko e 'ai ko ē tu'u foki he taimi ni ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Kehekehe 'a e ongo keipolo ngāue'aki he fetu'utaki 'initaneti ke 'oua uesia he kaha'u

'Eiki Palēmia: Tu'u foki he taimi ni Fakafofonga ko 'etau *cable* pē foki 'e taha pea hangē pē ko ē na'a mou mea'i ko 'ene uesia pē *cable* 'oku uesia lahi ai neongo pē 'oku 'i ai pē 'etau *capacity* kei 'alu pē he satelaite. 'A ia na'e fai e fuatautau ai 'a, 'i he ongo fonua ko eni na fie tokoni mai Nu'usila mo 'Aositelēlia ko e hā e founa lelei taha 'e toe fai ai ha ngāue ke fakasi'isi'i ai e uesia 'i he kaha'ú. Pea na'e pehē ka ua leva 'a e *cable* pea 'e lava leva 'a e ongo kautaha ko eni 'o fe'auhi pea ala ma'ama'a ai 'a e *price* pea 'e lava leva ka maumau ha taha 'e lava e taha 'o kei fai pē 'a e fakahoko pē fatongia fetu'utaki pea kapau 'e toki fai ha toe feme'a'aki ki ai he Vouti 'a e *Public Enterprise* fiefia pē ka ko e anga pē ki'i tali vave atu pē ki he fehu'i. Mālō.

Kapelieli Lanumata: 'Io mālō. Fakamālō atu ki he ki he 'Eiki Palēmia. Sai pē ke toki toe fai ha sio ki ai he talanoa ko ē ki he vouti ko ia ka 'oku, ki he motu'a ni ia 'oku 'ikai pē ke *makes sense* ia ka au 'a e talifaki *redundancy cable* tau lolotonga lele *cable we never know what the future holds* ka faifai ange kuo, kuo toe pā mai ha mo'ungaafi ia 'o, pā lōua e fo'i talifaki ia mo e me'a ...

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e me'a ia ko ia ko ē foki 'oku 'ikai ke mahino'i he Fakafofonga 'oku 'ikai ke lele ua pē ongo fo'i *cable* he feitu'u 'e taha 'o ala uesia ia. 'Oku takai mai e taha ia ko ē 'o ha'u ki Vava'u. 'Oku 'ikai ke, 'a ia 'ikai ke na, ka ai ha me'a 'e ala hoko ki hē *likely* 'e 'ikai ke hoko ki hē. 'A ia 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia *it's about technology* ko e hā ha founa 'oku ke *apply* 'aki mo fakahoko 'aki e tekinolosia ko ia ke lava 'o matu'uaki ai 'i he'etau *communication* ha ngaahi me'a 'e ala hoko he kaha'u. Ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ko e *cable* pea 'ai ai ha me'a kehe. Ko e founa 'oku ke ngāue'aki e tekinolosia te ne 'omai ko ē ha me'a 'e toe lelei ange ai ki he'etau tafa'aki fetu'utaki mālō Sea.

Kapelieli Lanumata: Mālō, mālō 'e 'Eiki Palēmia, kole fakamolemole atu pē au kapau 'oku ngali lūkia e motu'a ni ia 'o tenifa 'i onotahi ko u lave'i pē au ko e mala'e eni ia e 'Eiki Palēmia. Ka ko e anga foki ia e fakakaukau 'oku hangē ko ē 'oku 'omai he 'Eiki Palēmia 'oku lolotonga *monopolise* foki he taimi ni pea 'oku nau pule'i pē totongi ka ko e 'omai ko ē ko ē ha competitor e, fakakaukau 'e holo e totongi. Ka ko e ka ko e hangē ko e fakakaukau ko ē 'oku 'ohake 'e he motu'a ni ka faifaiange pē 'oku pā ha ongo fo'i mo'ungaafi ia 'e ua lavea lōua e ongo fo'i *cable* ia heni, ko e *we never know*. Ko e, ko e fakakaukau pē ia 'oku 'ohake he motu'a ni 'uhinga he 'oku na ha'u lōua pē 'i kilisitahi. Kai kehe mahalo 'e 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē ia 'e hoko.

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'i ai e me'a 'e ua ko u fakatokanga'i ē.

Kapelieli Lanumata: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Uluaki.

Kapelieli Lanumata: ‘Oatu ai pē ke fai hano fakatokanga’i.

Sea Komiti Kakato: ‘I ai e me’a ‘e ua ‘oku ou fakatokanga’i ho’o me’a, ‘uluaki kuo ke mea’i e ‘aho ‘e hā’ele mai e ‘Eiki, ua kuo ke mea’i ‘e, pē he Feitu’u na ia ‘a e taimi ko ē ‘e tō matangi ‘o takai ‘o ha’u mei he me’a ko ē ‘oku me’a mai ki ai e Palēmia ē. Pea ko u, mālīe ‘aupito ‘aupito e Feitu’u na ‘e Fakafofonga, hoko atu ho’o me’a ‘a ‘au kuo ke, ‘ai ke ‘osi.

Kapelieli Lanumata: Mālō Sea. Ke me’a mai ki he matangi taka ko e me’a ia ‘oku lave atu ki ai e motu’a ni. Talanoa ko ia ‘i Ono’aho he taikuonga e fāfā konga tahi mo e me’a pea ko u tui ‘oku mahu’inga ‘aupito pē ke, toe fai ha sio ki ai ka ko u fakamālō pē au ki he, ki he tali ‘oku ‘omai pea mei he mei he Pule’anga. Pea ko u ko u tui kuo lava atu e ngaahi me’a ia ‘oku tokanga ki ai e motu’a ni. Kei lahi pē me’a ia ke fai ki ai e tokangá ka te u toki fakalave atu au ki ai he taimi te tau talanoa ai ki he ‘esitimeti mo ‘etau talanoa ki he ngaahi vouti. ‘Oku ou fakamālō atu ki he Feitu’u na ho’o laumālīe lelei ko u lave’i pē ‘e au ‘oku ‘ova atu ‘eku miniti ‘a’aku ia he 10 tupu fakamālō atu he ma’u faingamālīe Sea.

Sea Komiti Kakato: Tonu ‘aupito.

<005>

Taimi: 1215 – 1220

Sea Komiti Kakato: ... Meimei houa ‘e 1, ho’o me’á, sai ‘aupito. Hou’eiki Pule’angá lava ‘o mou me’a mai he fanga ki’i mea ko eni na’e me’a ki ai e kau Fakafofongá he ‘oku toe pe ‘etau ki’i miniti ‘e 5 pea tau mālōlō.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki mu’a pe ‘e lava ke u ki’i tānaki atu pe ki he

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ka u ki’i tali atu pe ...

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo ki lalo ‘Eua 11

Tali Pule’anga ki he fokotu’u ki ha fefononga’aki fakapule’anga ke ngāue’aki he kaha’u

‘Eiki Palēmia: Ko e ngaahi poini mahu’inga na’e ‘ohake ‘e Tongatapu 10 hangē ko eni ko e *transportation* ‘e toe me’a pe ki ai e Minisitā Pa’angá. ‘A ia ko e *dilemma* ia ko ē me’á ka tau hanga ‘o fakatau mai ha ‘ū pasí ‘o fakalele ‘e he Pule’angá te ne ala uesia ‘a e ngaahi *private sector*. Ko e tu’u he taimi ní ko e ‘uhinga ‘oku nau toki lele pongipongi ai mo toki lele efiāfi ko e taimi pe ia ‘e ala ma’u ai ha seniti ke totongi’aki e faka’ulí mo ‘utu’aki ‘enau pasí. Pea ‘oku mo’oni ‘aupito pe ia ‘oku ‘i ai hangē ko e me’a ‘a Tongatapu 4. Ke toe talanoa’i pe pe ‘oku toe ‘i ai ha founa

Mo’ale Finau: Sea, ke u ki’i tokoni mu’a ki he ‘Eiki Palēmiá fakamolemole ‘Eiki Palēmia

‘Eiki Palēmia: Mālō

Mo’ale Finau: Sea ko ‘eku tokoní pe ‘aku ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga foki ‘a e *public* pasí ia ko e lele pe ko e tamaiki akó. ‘A ē na’á ke me’a ‘anenai foki Sea ki Liahoná, ko ‘ene uta mai pe ko

ē fānau akó ‘o tu’u pea tu’u e pasí ia ‘e toki lele pe ia he tuku ‘a e akó *focus* pe he fānau akó. ‘A ia ko u tui au ko e laumālie, ‘ikai kapau ‘oku pehē ‘e he Palēmia mahalo na’a pe ‘e toe lele ia ‘o uta pāsese. Ka ko ‘eku tokoní pe ‘a’aku Sea ke ‘ai pe ha pasi ‘a e tamaiki akó pe, ha’u pe ‘o tu’u, foki mo e tamaiki akó koe’uhí Sea ke nau ma’u ‘enau taimi kalasí mo ‘enau akó ‘i he fo’i taimi totonu.

‘Eiki Palēmia: Fakamālo atu ki Ha’apai 12 ‘a ia ko e ‘uhingá pe mahalo ‘oku tonu ke u fakafaikehekehe’i e *public’s transportation* meí he *school transportation*. Ko e *school bus* ia ki he fānau akó pe, ko e *public transportation* ia ki ha taha pe ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane me’alele ‘o hangē ko e me’a na’e me’a’aki ‘e he ongo Fakafofongá. Pea ko e ‘uhingá ia ‘oku ‘ikai ke *straight forward* ia ke pehē ke ‘ai ‘e he Pule’angá ia ha ‘ū pasi. Te mau sio ki he *private sector* ‘e faka’ofa leva ia.

Pea kapau te mau uta mai ‘e mautolu e fānaú ko e me’a ia ala ma’u ai e seniti ‘a e fanga ki’i kautaha pasi ko eni tau pehē ‘i hahake tatau pe ho hihifo. Manatu’i e taimi na’e ko ē ko e na’e tō mai e Kovití mo e me’á na’e ‘oange ‘enau ki’i ‘utu ko e ‘uhingá ke tokoni he taimi faingata’a pehé. ‘A ia ko e ngaahi me’a pehē ‘e ala fai hano talanoa’i ‘ona ia ka ‘oku ‘ikai pehē tonu ke fakalele ha ‘ū pasi ia ‘a e Pule’angá mo pehē. *It’s not that simple*, fiema’u pe ke talanoa’i.

Poloseki Pule’anga ki he fefononga’aki mo e Pule’anga Siapani

Fekau’aki mo e *transportation* pe Sea, ko e *project* lahi ‘a ia ko e *project* ‘a Siapani ‘oku fai he taimi ní ko hono sio ke fakalelei’i ‘a Fua’amotu, ‘a e mala’evakapuná. Ko e ua mo e tolu atu ko ē ‘oku hoko atu ko ē he *pipeline* ko e fakalelei’i e fo’i hala Taufa’ahaú. Manatu’i ko e ta’u eni ‘e tolungofulu tupu hono ngaahi ‘e Siapani pea ko e taimi pē ‘eni ke toe fai ai ha sio ke nau toe fakahoko ‘a hono fakalelei’i pe ko hono toe tanu fo’ou.

Tatau pe mo e *project* ‘e taha ko e fōsoa ko ena ‘i uafú. Na’a mou ‘ilo’i pe he ‘osi e sunamí na’e ‘i ai e ngaahi maka na’e homo mai meí he fōsoá, kau mo ia hono *pipeline* atu ki Siapani ke nau sio, kau ia he *project* ke fai ha sio ki ai.

Ko e hala fakakavakava ko eni ‘i Fanga’uta Sea ‘oku lolotonga fai e talanoa ki aí. Na’e ‘osi ma’u e pití (*bid*) na’e ki’i fu’u mamafa’ia e Pule’angá ai pea ‘oku kei fai ha *negotiate* na’a lava ‘o ki’i holoholo hifo ko e ‘uhingá ki hotau iví Sea kae toki lava ‘o fai ‘a e ngāue ko ení. Pea ‘oku kau ai mo e ngaahi sio ki he ngaahi tisaini kehekehe na’a lava ‘o ki’i ma’ama’a ange ai Sea ka tau lava ‘o fakahoko ‘a e fakakaukau lelei ko ení. He ‘oku tau ‘ilo’i kotoa pe ‘a e palopalema ko eni na’e hoko ko eni he tatangi ko e ‘a e *siren* ‘o e sunamí. Ka tau feinga kātoa mai pe ke hola he hala Taufa’ahaú ‘oku lahí. Ka ‘i ai ha peau ia ‘oku ala ha’u te ne ma’u pe ‘e ia ‘oku tau kei nofo pe he hala Taufa’ahaú.

‘A ia ‘oku ‘ikai ke pehē ‘oku tukunoa’i ‘e he Pule’angá ka ko ‘ene taimi pe ko ē ‘oku ‘ova mai ai ha *proposal* he 100 miliona *US*, tonu pe ke toe vakai’i na’a toe ki’i holo hifo ke ma’u hotau ivi fakapa’anga Sea. Ka ‘oku ou tui au ia ke toe fai ha sio he ‘oku faka’ofa ‘aupito ‘a e kiu mai ia ko ē mei Hahake ke ō mai ko ē ki kolo ní. Pea hangē pe ko e me’a ‘a e Minisitā, fai pe feinga Pule’angá ke ‘i ai ha ngaahi sēvesi.

‘Alu ko ē ki he motú, ki Hahaké pe ko ‘utá pea ‘oku toe feinga pe foki mo e ngaahi ngāue ko ē *e-government* ke te lava pe kita ‘o *download* ‘e te foomu mo e ‘u ala me’a pehē ‘o fakafonu pea toki ‘omai ia ‘e he tokotaha ‘oku ha’u ‘o ngāue ‘i kolo ní ke fakakakato’aki ‘a e *requirements* pe ko e fiema’u ki ha fo’i *particular* sevesi ‘e taha. Ko ia pe Sea ‘a e ki’i tokoni

pe pea ko u fakamālō au ki Tongatapu 10 kae ‘uma’ā ‘a e tānaki mai ki ai ‘a Tongatapu 4 *about* ‘a e fiema’u ke toe ‘i ai ha *alternative* ke uta mai hotau kakai mei ‘utá, mālō Sea

Sea Komiti Kakato: Tui kote Hou’eiki fakamolemole, koe’uhí pe ko ‘etau taimí ē, tau liliu ‘o Fale Alea

‘Eiki Sea: Toloí e Falé ki he 2

<006>

Taimi: 1420-1425

Sātini Le’o: ... Me’a mai ‘Eiki Sea Fale Alea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, tau liliu ‘o Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki, mālō ho’omou laumālie Komiti Kakato, kole pe ke u hūfanga atu pe kuo ‘osi kamata’aki ‘etau ngāue he ’ahó ni, mou mea’i pe ‘oku kei lele pe ‘etau ngāue, ka na’a tau mālōlō koe’uhi ko e taimi ko ‘etau tu’utu’uni pe ia, ‘ikai ke u toe fakalōlōa hoko atu e feme’a’aki.

Fakamanatu atu pe kiate kimoutolu tohi’i ‘ia moutolu ke mou mea’i toe pe ‘etau ‘aho ‘e 8, ngāue, ki he ‘Esitimeti fakalukufua e fonua. Taimí ni ‘oku tuku atu ia ki he Fakafofonga 11, me’a mai.

Fakama’ala’ala Palēmia ki he ‘uhinga ‘ikai ngāue’aki ai satelaité ki he fetu’utaki ‘initaneti

Taniela Fusimalohi: Mālō Sea, pea mālō e ma’u faingamālie, ko e ‘uluakí pe Sea ke tuku mai mu’a ke fai ‘a e fanga ki’i fehu’i ko eni. Ko e ‘uluakí ko e, na’a ku kamata tu’u hake ‘anenai ke fai e fehu’i ko eni ka ko e fehu’i fekau’aki pea mo e talanoa ko eni ki he satelaité. ‘O mahino foki ‘oku 2 ‘a e keipolo ko ē ‘e ngāue’aki. ‘A ia ko e taha ia ko e talifaki ‘ata’atā pē. Ka ko ‘eku fehu’i he koe’uhí ‘oku hangē na’e hā mai ha talanoa he taimi na’e maumau ai ‘etau keipolo ko eni na’e mei ala lava pe ke talifaki ‘a e satelaité ia.

‘A ia ko e ‘ai ange ‘eku fehu’i pe ko e hā e ‘uhinga pe ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga ‘uhinga tekinikale ‘e ‘ikai ke malava ai ke talifaki e satelaite koe’uhi ‘oku mahino ‘oku ‘i ai e me’a ia ‘e fua ‘e he Pule’anga he taimi ‘e 2 ai ‘a e ongo keipolo. ...

<007>

Taimi: 1425-1430

Sea Komiti Kakato: ... Hoko atu pē Feitu’ú na kae ‘oleva ke me’a mai ‘a e Palēmiá ē. Me’a mai ha me’a ‘e taha fakamolemole.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Koe’uhí ko e ‘ū fehu’i ia na’e fakahangahanga ia ki ai ke ne tali mai ka ko ē ‘oku mama’o ia.

Sea Komiti Kakato: Me’a ‘a e Feitu’ú na he ko ena ko u ‘osi fakahoko atu ke ke me’a kae ‘oleva ke me’a mai.

Taniela Fusimālohi: Ko ia. Sea kae tuku ke u hoko atu ki he, hangē pē ko e ngaahi malanga ko eni kuo 'osí ko e ngaahi malanga fakalukufua pē foki eni 'o sio ki he ngaahi me'a lalahi 'oku hā mai 'i he'etau Tohi *Budget Statement*, Fakamatala Patisetí pea hangē ko ia ko e lipooti ko ē kuo hanga 'e he Komiti Pa'angá 'o tuku maí.

Sea ko e me'a 'oku ou feinga ke u nofo ai he'eku malanga ko ení ko e me'a 'e tolu 'oku tau fakafehu'ia ma'u pē 'i he taimi 'oku 'omai ai 'a e Patisetí ke fai hano fakamatala. Ko e fakapotopoto ko ē 'o e Patisetí mo hono falala'angá pea mo hono ma'uma'ulutá. Ko u tui ko e ngaahi me'a lalahi ko ení 'oku mahu'inga ia ke fai ha'atau sio ki ai 'i he tu'unga ko ē 'o e taimi ní pe ko e hā ha me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá, kae tuku pē mu'a ke u ki'i kinikini atu pē 'a e 'uhinga 'a e motu'á ni ki he me'a lalahi 'e tolu ko 'ení.

'Oku mahu'ingá he koe'uhí 'oku ou fakamālō ki he Komiti Pa'angá 'i he ngaahi fakatonutonu lahi ko eni na'a nau hanga 'o fai ki he ngaahi fika ko eni na'e foki mai pea mo e lipootí. He koe'uhí Sea ko e me'a lahi na'e fakamatala 'e he lipooti ko iá ko e 'uluakí ko e tu'u hala ko ē 'a e ngaahi fiká. He 'oku 'i ai 'a e ngaahi fika ia 'oku 'ikai ko hono feitu'u totonú 'ona ia. Pea 'i ai e ngaahi fika ia 'e ni'ihí 'oku 'ikai ke fakapapau'i ia, toe 'i ai mo e ngaahi fika na'e 'ikai ke hā ia 'i he Patisetí lolotongá 'i he kamata ko ē 'a e talanoa ki he Patisetí lolotongá kae toki hā mai ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi fika pehē 'oku lolotonga ngāue'aki 'e he Patisetí. Pea 'oku 'i ai pea mo e ngaahi fika ia 'oku tōnounou pe fu'u lahi ia 'i he fika ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokanga ko ē 'a e Patisetí pea mo e 'Esitimetí. Ko hono mahu'ingá Sea 'oku pehé ni, kapau he 'ikai ke kakato 'a e Patisetí pea 'i ai ha ngaahi hala pehē pea 'e fehu'ia leva 'a hono fakapotopotó pea mo hono taaú.

Ka ko u 'amanaki pē 'i he ngaahi 'aho ka hoko maí 'e tali 'a e ngaahi fakatonutonu ko eni 'oku fakahoko 'e he Komiti Pa'angá ke tu'u totonú. Ko e me'a na'a ku, 'oku ou tokanga au ia ki aí Sea, fēfē kapau na'e 'ikai ke tau hanga 'e tautolu 'o fakahoko hano vakai'i pehe'i 'o e ngaahi fiká ke tu'u totonu, te tau fononga 'aki ai pē 'a e ngaahi fika ko iá? He 'oku 'i ai e ngaahi tō kehekehe ia heni 'oku lau miliona.

'Eiki Palēmia: Sea ki'i fakatonutonu atu pē Sea.

Taniela Fusimālohi: 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fika ia 'oku tu'u hala.

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ko ha me'a fo'ou eni. Mahalo pē 'oku fo'ou pē e Fakafofongá. Na'a tau fa'a lea pē he fuoloá pea ko hono talí eni mo e ngaahi fakatonutonu he 'oku lava pē he Falé ni 'o fakatonutonu ha taimi. Pea kapau 'e laumālie lelei pē ki ai 'a e Feitu'u na Sea ka u tali atu ai pē 'a e faka'eke'eke ko eni 'a e Fakafofongá 'ene me'a mai fekau'aki pea mo e keipoló. 'Io mālō.

Sea kole fakamolemole atu he ki'i tōmui si'i mai ko ení, na'a mau lele atu 'o foaki mo huufi e ki'i holo 'a 'Atatā Si'i na'e tokoni mai ki ai 'a e kautaha ko ē ko e *Nippon Foundation* kae 'uma'a 'a e foaki ai pē kī e ki'i holo 'a Kanokupolu 'i Matatoá. Pea ko u kole fakamolemole atu ai he tōmui maí, 'atunga pe ia 'a e lele takai holó.

Kae kehe foki mai Sea ki he fehu'i 'a 'Eua 11 fekau'aki mo e keipoló, hangē ko ia ko e talifakí. Ko u tui ko e me'a ia 'oku fa'a ma'u hala he tokolahi 'o pehē ko e fo'i keipolo 'e tahá 'oku tokotokoto pe ia ai 'o ta'engāue'aki kae 'oleva pē 'oku maumau e keipolo ko ē pea toki mo'ui hake. 'Oku na lele lōua pē naua Sea. 'Oku hangē pē ko ha falekoloa 'e uá. 'A ia ko e falekoloa

‘e tahá ko e *price* pē ‘a e falekoloa ko iá te te ngāue’aki. Ko e taimi ko ē ‘oku ua aí, ‘oku na fe’au’auhi ke ma’u ‘ete pisinisi’ pea te te lava leva ‘o ‘alu ‘o fakatau hē pe te te fakatau hē. Lele lōua pē ongo keipoló te te lava ‘alu ‘o fakatau mei hē ‘ete ‘initānetí pe ko e fakatau mei hē he taimi tatau pē.

Ka ko e ‘uhinga ko ē ‘oku fa’a lau ai ko ē pehē ko e *redundancy* pe ko e *more resilience* ko e ‘uhingá ka mate e keipolo ko ē ‘e fakafo’ou ‘ene *traffic* ‘ana pe ko ‘ene ‘u *data* ‘o ha’u pe ia ‘i he keipolo ‘e tahá. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ko ē e fa’a lau ko ē ‘o pehē ko e talifakí ko e ‘uhingá he ‘e lava pe ia ‘o lele pea ne to’o mai pea mo e ngāue ko ē ‘a e fo’i keipolo ko ē ‘oku maté ‘o fakahoko ia ‘e ia. ‘A ia ko e ‘uhinga pe ia ke fakamahino ia ‘oku ‘ikai ke...

<001>

Taimi: 1430-1435

‘Eiki Palēmia: ... fakatokoto pē fo’i *cable* ia ko ia ta’e-fai ha me’a. ‘Oku na lele lōua atu pē pea ka mate ha taha, to’o kātoa mai ‘a e me’a ‘oku ne maté ‘o ‘alu ia he fo’i me’a mo’ui ko ē ko ē ‘e taha ‘oku toé. Ko e pehē ko ē ko ē ‘a e ki he satalaité ‘oku hangē ia ko ē ko e fakafehoanaki ha *motor way* pea mo ha ki’i fo’i halavao. ‘A ia ko e ‘uhingá ki he lahi ‘o e fakamatala ‘e lava ‘e he *cable* ‘o tufaki mai ‘o hangē pē ko e lahi ‘o e ‘alu ko ē he *motor way*, pea mo e lahi ‘o e ‘alu ko ē ‘i ha ki’i halavao pē ko e ‘alu ko ē he ‘initaneti.

Ko e me’a ‘e taha ‘oku tānaki ki ai Sea, ‘oku mamafa ange ‘a e ngāue ko ē he *internet*, ko e konga lahi ‘o e holo ‘a e *internet* ‘i Tonga ni, ko ‘etau mafuli ko ē mei he satelaite ‘o ‘alu ‘o ngāue’aki ko ē ‘a e keipolo Sea. ‘Oku ou tui pē ‘e tokoni pē ia ki he Fakafofonga ki he ngaahi me’a na’e tokanga ki ai, mālō Sea ‘a e ma’u faingamālie.

Fehu’ia Tongatapu 7 pe kuo ‘osi sai keipolo na’e uesia he mapuna mo’ungaafi HTHH

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘ai pē ke u ki’i *follow on* atu he fakamatala ‘oku fai ‘e he Palēmiá. ‘Oku mahu’inga pē foki ‘a e Fale ni ki he, ke tataki totonu ‘a e ma’u ‘a e Fale ni, koe’uhi ko e faitu’utu’uní. ‘Oku ou fie ‘eke ki he Palēmia pē ko e fo’i keipolo ko eni na’e motu he Hunga Tonga, Hunga Ha’apai ‘i he vaha’a ‘o Sopu pea mo Pangai, Ha’apai pē ‘oku ‘osi *fix*, pē te’eki ai.

‘Eiki Palēmia: ‘Io Sea, ‘osi ngaahi Sea, pea hangē pē ko ia ‘oku mea’i pē ‘e he Fakafofonga, tatau pē pea mo e *cable* ko ē. Na’e kilomita lahi ‘aupito ia na’e puliá Sea, mea’i pē ia ‘e he Fakafofongá, pea na’e *replace* ko e ‘uhingá pē ko e fakahoko fatongiá mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea. Ko e natula ko ē ko ē ‘a e maumau na’e hokó pea ‘oku lea mai ‘a e hisitōlia ‘o e maumau na’e hokó, taimi ko ē na’e motu ai, na’e motu ‘a e halanga ki Fisi, toe motu mo e halanga ki Ha’apai mo Vava’u. Ko e fakakaukau ko ē ‘o e *redundancy*, ‘o fokotu’u ‘i Vava’u ‘i he fo’i *cable* fo’ou, ‘oku ou fokotu’u atu Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakapotopoto ‘aki ‘a e ‘uhinga ko ení Sea. ‘Oku fa’a ‘asi mai ‘i he *Budget Statement* ‘oku fe’unga mo e \$32 miliona ‘Amelika ‘a e fo’i *cable redundancy* ko eni. Ka ko e *redundancy* Sea ko e ‘uhinga pē ki ha fakavavevave, ki ha *emergency*.

Ko e fakakaukau ko ē ko ē e satelaite mo e tekinolosia satelaite Sea, kuo ‘osi a’u hono matu’otu’á ko eni fakamuimui taha mai kuo ngāue’aki ‘e he konisiuma ‘a e ngaahi *device* ko

eni ‘a Elon Mask, *Star link*. Ko e *benefit* ‘o e tekinolosia ko eni Sea, kapau ‘e, te mou tokanga’i pē ‘e he kakai ko eni ‘oku nau ‘osi ngāue’aki, ‘ikai ke toe fiema’u ha fa’ahinga *alignment* fēfē ia ko e koloa pē ke ma’u ha’o konga ‘ao. Tu’u pē ia ho’o tu’afale, tu’u pē ia ho funga fale, ‘ikai toe, ko e tekinolosia satelaité Sea, na’e a’u ia ki he miliona ‘a e fo’i *disk*, ka na’e fu’u mamafa ia ki he kakaí.

Ko e ‘aho ni tapu ange pē mo e Palēmia, pea pehē ki he kau Mēmipa, ma’ama’a ange satelaite ia ‘i he fu’u tekinolosia ko eni ‘a eni ko eni ‘oku fai ai ‘a e *investment*. Vave.

Fakatonutonu mei he Pule’anga ‘oku ‘ikai ma’ama’a ange satelaite ‘i he ngāue’aki e keipolo

‘Eiki Palēmia: Hangē ko e lau Sea, kapau pē na’e me’a pē kae tuku ā ke u fakatonutonu. ‘Oku ‘ikai ke ma’ama’a ange ‘a e satelaite ‘i he *cable*, ‘osi mahino ia pea kapau te mou ki’i taimi atu ‘o *search* atu ‘i he neti ko e me’a tatau pē. Ko e fakatonutonu ia Sea, ka ‘oku ou ‘uhingá pē ‘a’aku ia ‘e lava pē ia ...

Paula Piveni Piukala: Sea ...

Sea Komiti: Ki’i me’a ki lalo Fakafofonga.

‘Eiki Palēmia: ‘E lava pē ia ‘o ‘ikai pē ke tui mai ia kia au. Ko e ‘uhingá ko ‘ene me’a pē ia ‘i he’ene ‘asenita pē ia ‘a’ana. Tautefito ki he’etau talanoa ki he Kasifiki pea mo e ‘ū alā me’a pehē. Ka ko e, ‘ikai ke ‘i ai ha taimi ‘e mālohi e *ibre-optic cable* ‘a e satelaite, ko e ‘uhinga lahi ia ‘o ‘etau ‘unu ko ē mei he satelaite. ‘Oku ‘i ai pē ‘u kautaha ia, kau ai ‘a e *TCC* mo e *Digicel*, ‘oku kei *keep* pē mo ‘enau satelaite *link* ‘anautolu. Ko e me’a pisinisi *dismission* ia ‘anautolu, ka ko e me’a hangē ko ē ko ene me’a ki he *redundancy* ko e fo’i halanga ia ko ē ‘o e fo’i *cable* ki Ha’apaí mei Vava’u ki Tonga ni, kehe ia mei he halanga ko ē ki he *international* ‘a ē ko ē ‘oku fokotu’u ‘e he *cable* ko eni.

Pea ‘oku ngali sio lalo ia ‘etau pehē na’e ‘ikai ke fai ha *due diligence* ‘a e ongo fonua ko eni ke na fakamole ‘ena 30 miliona ke tokoni’i hotau ki’i fonua. Mālō Sea.

<002>

Taimi: 1435-1440

Taniela Fusimālohi: ....Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea kole pe ke ‘omai e taimi ke ‘uhinga ke talanoa’i e ‘isiu ko eni ke maama he funga tēpile he ‘ao ‘o kimoutolu kau Fakafofonga pea mo e fonua ni. Ko e fakalave na’a ku fai Sea ko ‘eku ‘uhinga ‘oku ma’ama’a ange ‘a e tekinolosia satelaite he *this point of time* te u ‘oatu e fakakaukau ko eni. Ko e *Starlink* ‘oku te totongi \$ ‘e 199.00 *unlimited, unlimited*. Ko e

Sea Komiti Kakato: Pa’anga Tonga pe ko e pa’anga muli?

Paula Piveni Piukala: Pa’anga Nu’usila. Ko e ngaahi palani ko ē ko ē ‘oku fakatau’aki he tekinolosia ko eni ‘oku ngāue’aki e ngaahi *service provider* ‘oku lau afe ia Sea. Ko ‘eku ‘uhinga ia ‘a’aku ia ki ai te’eki ai ke u talanoa au ki he *detail* e tekinolosia.

Sea ko e fa'ahinga tekinolosia ko eni 'oku nau ngāue'aki 'a e *low earth orbit* kuo tuku hifo 'e māmani ia e tu'unga satelaite 'o ofi 'aupito ia ki he fo'i māmani. Pea ko e 'uhinga ia 'oku faingofua pehē ai 'a e *access* 'o e 'ū me'a ko eni. Ko e tekinolosia ko ē na'e kau ai e motu'a ni hono fokotu'u mai ki he Pule'anga mei he poate ko ē ko ē 'a e *cable* 'a e *Kacific* ko e tekinolosia ia na'e *superior* ange ia 'i he tekinolosia na'e ngāue lolotonga'aki he ngaahi kautaha.

'Eiki Palēmia: Sea ki'i fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Ka u fakamatala pe au Sea 'a hono *superiority*

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me'a hifo.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu 'oku 'ikai ke *superior* ange ai. Ko e 'uhinga ia na'e fulihi ai 'e he Pule'anga na'e toki 'osi.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole pe ki he Palēmia ke tuku mai pe he ko e 'osi ko ē 'eku fakamatala pea toki tu'u hake ia 'o fakamatala, kae 'oua 'e 'ai ke ma fakakikihi he 'oku 'ikai ko ha ...

'Eiki Palēmia: Sai pe Sea tuku pe koe, ka ko e 'uhinga pe ia.

Paula Piveni Piukala: Ka u hanga 'o fakamatala'i e fo'i tekinolosia Sea.

'Eiki Palēmia: 'Ai pe he mo'oní.

Paula Piveni Piukala: Ko e mo'oní ia he 'ikai pe toe ue'i ia 'e ha taha, tatau ai pe pe ko e hā e le'olahi 'oku ke lea'aki. Ko e 'uhinga ia ko ē 'eku pehē tukuange pe ke 'oatu 'eku fakakaukau mo 'eku tui toki tuku hake pe ia toki me'a mai 'ene tui mo 'ene fakakaukau *at this opinion*. Ko e *facts* ko ē 'oku ou 'uhinga ko ē ki ai. Ko e tekinolosia ko eni ko e *Kacific* na'a nau hanga 'o *advance* 'a e ngaahi tekinolosia satelaite pea nau ngāue'aki 'enautolu.

Sea Komiti Kakato: Ki'i fēfē ange eni, fēfē ke toki 'oatu ho taimi ke ke toki malanga ai kae fakafoki.

Paula Piveni Piukala: 'Ika ko e 'uhinga foki 'eku fakatonutonu kae 'uhinga lelei e anga 'etau...

Sea Komiti Kakato: 'Osi fe'unga ko e fakatonutonu miniti pe 'e taha.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafoki kia 'Eua 11 ke me'a ange kapau te mo feme'a'aki moua ko moua pe taha 'oku mo mea'i 'a e me'a ko eni fekau'aki mo e satelaite. He na'a mo me'a lōua 'o ako he fa'ahinga 'elia ko ia, pea 'oku mau 'osi vakai'i pe 'e au mo hoku fāмили 'oku 'i ai e 'ū *option* 'e tolu ki he 'api mo e maile 'e fiha mo e fakalukufua 'a e *Starlink*. Pea 'oku mau teuteu pe maua mo hoku fāмили 'oku te fili pe kita ke te 'alu ki ai. Ko Vanuatu 'ikai ke nau tali 'enautolu 'a e *Starlink* 'a e *Starlink* 'oku fepaki ia mo 'enau lao 'anautolu. Ka ko Tonga ni ngofua ia 'i Tonga ni. Kae tuku ange mu'a ki he Fakafongá ke hoko atu 'ene me'a 'a'ana, ka ke toki ma'u ha'o me'a heni ke ke me'a'aki 'anai he ko u lave'i pe na'e 'ikai ke ke lau 'etau Patiseti.

Taniela Fusimālohi: Sea mālō ko e ‘uhinga pe foki ‘eku ‘ohake ‘e au e me’a ko eni koe’uhī ‘oku ‘i heni ‘etau kau tangata ‘oku nau ‘ilo lelei e me’a ni. Ka ‘oku ‘ikai ke pehē ia Sea ‘oku tau fu’u vale tautolu ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo e me’a ko eni. Ko e me’a ko eni ‘oku fakamāmani lahi foki Sea ‘a e me’a ko eni. Ka ko e ‘uhinga ‘eku ‘eké he ‘oku hangē ‘oku tau hanga ‘etautolu ‘o fa’o kātōa ‘etau fua’imoa he kato pe ‘e taha. ‘Oku tō lōua ‘i lalo fēfē ka mate fakatoloua ha fa’ahinga, ko lalo kilisitahi ‘oku lahi ange ‘a e *risk* pe ko e me’a ko ē ‘e ala hoko ‘i he vāvā.

Ko e me’a ko eni ‘oku talanoa ki ai ‘a Tongatapu 7 ia ‘oku mo’oni ia ‘oku ‘alu pe taimi ia mo e ‘alu ke ma’ama’a ange ‘a e sēvesi fakasatelaite, he ko e fu’u me’a ia ko eni 32 miliona ko eni ‘oku ou sio atu au ki he matāmama ko ē ‘e ha’u ki Vava’u. Ko e fehu’i eni ia na u fa’a fehu’i pe au talu ‘eku hū mai ki heni. Ko e ha’u ko ē ki Vava’u pea ‘oku fēfē toenga ‘o Tonga ni ke ‘alu ki ai e me’a ko eni, ‘o kapau ko e me’a ia ‘oku tu’uaki ‘e he Pule’anga ‘oku mahu’inga.

Eiki Palēmia: ‘A ia ko e ‘uhinga ia ko ē Sea ko e ‘uhinga mahalo ko Tongatapu 7 ‘oku ne mea’i ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘i he fehu’i ko eni ‘a ‘Eua 11. ‘A ia ko e fo’i *cable* ‘oku ha’u ko ē ki Vava’u, ‘o kapau leva ‘e mate ‘a e *cable* mei tu’apule’anga ki Tonga ni ‘e hū mai leva ‘i Vava’u ‘o ha’u he *link* ko ē ‘a Vava’u, Ha’apai, Tonga ‘a e *traffic*. Ko e me’a pe ke ke mea’i ia he ‘oku ‘alu kehekehe pe. ‘O kapau leva ‘oku mate ‘a Vava’u ‘e fou mai leva e *traffic international* fou mai ‘i Tonga ni ‘alu ‘i Ha’apai ‘alu ‘i Vava’u me’a ‘oku fa’a ui he me’a ko e fo’i *loop* pea...

<003>

Taimi: 1440-1445

Eiki Palēmia : ... kapau te tau toe hoko atu ai hangē ha’atau talanoa mo e Minisitā Mo’ui ki he tafa mafu. ‘Oku ‘ikai ko ha feitu’u eni ia ki ai. Tau talanoa pē kapau ‘oku ke ta’etui koe kia au ko e palopalema pē ia ‘a ‘au, ka ko e ngaahi fakamatala pē ia ‘oku ‘oatú. He tahá ‘oku tonu ke tau fakafekiki tautolu he ngaah lēvolo pehē ko e ‘uhinga ko e *policy discussion* eni. Mālō.

Taniela Fusimālohi : Ko e me’a foki ia Sea ‘oku tau feinga ke talanoa ki aí, he ko e ngaahi fu’u misini pē ‘oku tu’u ‘e taha he lalo kilisi tahi ko e fu’u uaea ‘ikai ha toe fu’u me’a kehe ia ai mo e fu’u misini ‘oku tu’u he vavā ‘oku ui ko e satelaite.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Fakafofonga ‘e ‘Eua 11 ko u pehē ‘e au mālō ho’o ‘ohake e fo’i fehu’i, pea ‘oku ou lave’i ‘e au ia ko e mala’e ko ia tuku pē ki he ongo tama ko ē ke na toki feme’a’aki ‘anai ai ka tau fanongo. Ka ke hoko atu ange ho’o ‘u saati ko ena ‘oku ke ‘osi teuteu ke ako’i ‘aki kimautolu he ‘aho ni.

Taniela Fusimālohi : Kuo hā ‘eku ki’i ‘ilo vaivai ‘aku ia, ‘oku ‘ikai ke sai ia ki he satelaite pē.

Sea Kōmiti Kakato : Ka ‘ai ia he ‘ikai ke fe’unga ia mo ‘eku nofo ‘aku mo koe he taimi ko ē. Taimi ni ko e faiako koe kia mautolu he taimi ni.

Taniela Fusimālohi : Sai pē ia ka ko ‘eku ‘uhinga eni Sea ki he *risk* ko ia ko ē ko ē ‘oku ou ‘uhinga ki ai, ‘oku ‘i ai ‘a e *possibility* ‘e motu fakatoloua ‘a e ongo fo’i *cable*. ‘Oua ‘e pehē mai ha taha ia ‘e taha ia he ‘oku ‘ikai ke tau pule tautolu ia ki natula.

'Eiki Palēmia : Ka 'oku ai e *possibility* e tau 'a ha fo'i maka 'i he satelaite. 'Oku ai 'a e *possibility* e me'a kotoa pē Fakafofonga. Mālō.

Taniela Fusimālohi : Kaikehe Sea 'oku pau ko 'etau palopalemá foki ko e 'ikai ke tau fakakaukau lōloa ki he kaha'u he ko e me'a ia 'oku hoko ai 'a e palopalema ko e ta'epalani ko ē ko ē 'a e ngāue ke tau sio ki he lōloa pē ko e hā e me'a 'e ala....

Sea Kōmiti Kakato : 'Eua 11, tu'o 2 eni 'eku fakatokanga ē. Ko 'ene 3 pē te u 'oatu leva 'e au 'eku tu'utu'uni ki he Feitu'ú na he 'oku 'ikai te ke 'unu. Tukuange kia 7 mo e 'Eiki Palēmia ke na toki feme'a'aki 'anai.

Fehu'ia 'Eua 11 ngaahi tokoni vaka he polokalama tokoni 'a e NIPPON

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea, mālō kau hoko atu au ki he poini hokó. Sea ko e fehu'i hoko, ko e fehu'i eni 'oku hā mai pea 'oku faka'au ke fo'i hoku telinga he fanongo ki ai tautautefito pē kia Ha'apai 12. 'Oku 'asi mai 'i he Tohi 'Esitimetri na'e 'i ai 'a e vaka 'e 30 na'e tufa. Pea 'oku ne hanga 'o fehu'ia kae 'ai ange ke fehu'i mu'a ki he 'Eiki Palēmia, he ko u manatu'i ko e ngaahi vaka eni ia na'e kole 'e he 'Eiki Palēmia pea mai. Pea fai hono tufa, pea ko 'eku ma'u, na'e *first come first serve* pē 'a e tufá. Pea ko e fehu'i pē 'oku ai ha ngaahi fakamatala ki ai mu'a Sea ki he tufa ko ia na'e toki 'osí. Pea ko hono ua, ke fiemālie pē 'a Ha'apai 12 'e toe 'i ai ha takai 2 ke mau toe kau ai. Monū'ia au mahalo ko au na'e fika 30 ko ē he ō atu ko ia 'o ma'u 'a e vaka fakamuimui 'o 'omai 'emau ki'i vaka.

Ko e fehu'i pē ia koe'uhi 'oku 'asi mai he tohi 'esitimetri ko e vaka 'e 30. Ke fakama'ala'ala mai ange e fika, ka 'oku toe ai nai ha kakai hoko ki he fo'i kole tokoni ko eni na'e fai ko eni ki he NIPPON.

'Eiki Palēmia : Peesi fiha koā ia kātaki kalake ke u ki'i sio atu ange ki ai.

Taniela Fusimālohi : Sea kapau 'oku 'ikai ke nau lau 'e nautolu e tohi na'a nau 'omai.

'Eiki Palēmia : 'Ei ko e 'uhingá ko e fu'u peesi lau ...

Sea Kōmiti Kakato : 'Oua 'e toe fai e tali ia ko ia. Peesi fiha Kalake? Me'a ki lalo Fakafofonga. Vaka toutai, ngaahi holo fakakolo *project* 'a e NIPPON 'oku fakafuofua 'e 'osi 'a e ngaahi ngāue ko ia ki he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga 2024. Na'e fakahā he *project* ko eni 'a e foaki 'a e ngaahi vaka toutai 'e 30, pea langa ai mo e ngaahi holo ki he ngaahi tukuikoló 'e 3...

Tali ki he polokalama tufa vaka e Pule'anga

'Eiki Palēmia : Mālō Sea. Ko e ngaahi holo eni na'a ku toki lele tōmui mai ai, 'a ia na'e fakakakato 'a hono foaki. Ko e ngaahi vaká 'oku, na'e tufa 'oku mea'i pē ia 'e he Fakafofonga na'e 'i ai pē vaka 'Eua, 'ave pē vaka tautautefito ki he ngaahi kolo ko eni na'e uesia ko eni tu'u matātahi. Kau ai mo e fanga ki'i vaka ki Nomuka, ko Fonoi mo e 'u alā me'a pehē. Ko e 30 ia ko eni 'oku kehe ia mei he 30 SMA tokoni 'a e *World Bank* 'a ia 'oku kau ai hangē ko eni ko, 'oku toe 'i ai pē 'Eueiki, 'Atatā, Manuka, Kolonga, Kanokupolu, Ha'atafu, toe 'i ai leva mo e 'i Vava'u ko Makave, Falevai, Ovaka, Nuapapu, Koloa, Kapa, Hunga, Taunga, 'Utungake, Talihau, 'Utulei, Ofu. Ha'apai - Mo'unga'one, Muitoa, 'O'oua, Ha'ano, Mātuku, Ha'afeva,

Felemea, Kotu, Nomuka, Mango, Fonoi, pea ko 'Eua toe ma'u ai 'enau ngaahi vaka, Tufuvai, Houma pea mo Futu. 'A ia ko e 'alu ia hangatonu pē ki he SMA 'a ia ko e ngaahi feitu'u eni 'oku 'i ai 'a e SMA 'o tānaki ia ki ai ki he tokoni ko eni mahu'inga ko eni e toutai Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea ko e 'uhinga foki e 'eke he 'oku hangē 'oku ongo mai ia 'oku papae 'a e tufā ki he ngaahi feitu'u kae hala 'a e ngaahi feitu'u. Ko eni 'oku toki pehē mai fanongo ki he lisi ko e kolo pē 'e taha hono

<004>

Taimi: 1445-1450

Taniela Fusimālohi: ... vāhenga 'oku ma'u 'ene ki'i vaka. ka 'oku hangehangē 'oku hā mai ia ko 14 ko 15 mo 16 na'e ma'u lahi tahá 'oku te'eki ke ma'u ia he Feitu'u na Sea.

'Eiki Palēmia: Sea 'oku 'ikai ke fai 'aki eni 'a e ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'ikai ke ke me'a ko mautolu 14 'oku lahi tahá. Hunga ko Ovaka ko Ofu, ko ...

Vaea Taione: Sea ke u ki'i fakatonutonu pē 'a'aku ia 'i he hangē ko e lau ko ena 'a 'Eua 11 tapu mo e Sea tapu mo e Hou'eiki e Komiti Kakatō 'uhinga au ki he'ene talamai ko ē ko e first come first serve ko e motu'a ni pē Sea na'e 'uluaki 'alu atu pē hū mai pē 'ave 'eku proposal ki he Minisitā Fisheries, 'ave mo e taha ki he Palēmia 'oku te'eki pē ke 'i ai ha'aku vaka 'a'aku ki Folaha mo, ka ko 'eku 'uhinga ke ke first come first serve ko u tui na'e 'ikai ke 'ai pehē 'a e me'a ko eni Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai mālō Fakafofonga Fika 8 foki kia 'Eua 11 ē, toki me'a toki 'ai ha'o taimi Fakafofonga Fika 8. 'Eua 11 hoko atu ā sai ko ena kuo 'osi mahino 'a e 'ū vaka ko e vaka 'e 60 kehe pē vaka tokoni, kehe pē vaka 'e 30 ko eni he SMA.

Taniela Fusimālohi: Mālō. Ka u, kau hoko atu pē Sea ki he me'a ko eni ko u fakatokanga'i ko u fakamālō ki he ngaahi malangá. 'Uluaki ko e ko 'eku fanongo ki he ngaahi fehu'i na'e 'oange ki he Minisitā Mo'ui Sea ko u pehē ko e talu 'eku lele mai ki he Fale ni ko u tui ko e ma'olunga taha eni e me'a ko e tali fehu'i 'oku fai 'e he 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'a 'ete ongo'i 'i he 'osi 'a e tali fiemālie pē ko e hā 'a e ola ia ko ē na'e hoko. Ka 'oku ha'u e ngaahi fakamatala tonu mo maau mo mahino. Pea ko 'ene tō mai ko ē ki he'ete fakakaukau mo 'ete anga 'ete fifili nonga hoto loto. Pea 'oku ou faka'amu pē Sea ke 'alu atu ko eni 'etau talanoa ki he Patiseti 'oku ha'u pehē teuteu mo tali kae ifo he 'ikai toe fuoloa 'ikai toe foki atu ha fehu'i ia. Pau na'e fakatokanga'i 'e koe 'a 'emau fehu'i ki he Minisitā Mo'ui 'ikai ke toe foki ha fehu'i ia ki ai he 'oku kakato hono 'omai. Pea ko u fakamālō lahi ki ai.

Sea ko e ko e faka'osi 'eku, 'eku ki'i fehu'i 'a'aku ia na'a ku lele atu au ia he uike kuo 'osi ko u ongo'i 'oku lavea lahi hoku lotó pea ko e 'uhinga e lavea lahi hoku loto koe'uhí ko e fehu'i na'a ku fai ki he 'Eiki Palēmia fekau'aki pea mo e Sāpaté. Pea na'a ne tali mai ki he motu'a ni 'o pehē na 'oku sai koe ia 'oku ke mā'oni'oni koe, ko au ia ko e angahala lahi faufaua 'eku angahala.

Na u 'alu he uike 'eni Sea tangutu tokotaha pē 'i 'api he ko u home alone fakakaukau lahi ki he tali na'e 'omai 'e he 'Eiki Palēmia ka ko u pehē monū'ia koe 'Eiki Palēmia kapau ko ho'o 'uhinga ki he lau 'a Molitoni 'oku kula 'aho'aho ho'o hiá ko u talaatu au he 'aho ni Sea kae

'uma'ā e 'Eiki Palēmia ko 'eku ngaahi hia 'a'aku ia 'uli'uli. Sai ē ia he ko e ta'ata'a 'o e lami te ne fakama'a ko e 'uli'uli ko ē ha'ate hia 'ikai ke 'ilo ia pē ko e 'ai ke fakama'a 'aki e hā. Pea ko e me'a ia ko u kole fakamolemole ai ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Fale ni na'e ai ha ngaahi lea he uike kuo 'osi pea mo e uike ni 'e ngali 'oku tō ia ki he lēvolo kuo te fie mā'oni'oni ka ko hotau fatongia pē foki Sea ke tau hanga 'o fakahaohaoa'i kitautolu. 'Oku mo'oni e palōveape 'a e kau Siainá kapau he 'ikai ke tau toe lue sālue holo 'e palanisi leva 'a māmani. Pea ko ia ko u kole fakamolemole ki he 'Eiki Palēmia 'i he lea ko ia na'a ku fai 'o ngali 'o pehē kuo 'ikai ke u tatau au mo ha taha.

Tokanga 'Eua 11 'oku kehe mata'i fika 'oku 'omai he Patiseti mei he mata'i fika he kaha'u

Ka u foki mai Sea ki he ngaahi poini ko eni na'e fai ki ai, ki he tonu ko ē 'a e ngaahi fiká pea ko 'eku 'uhinga eni Sea 'oku 'ikai ke u tui ki he ki he me'a ko ē 'Eiki Palēmia ko ē ko e angamaheni pē eni ia tokua ke mai ia ke toki fai e fakatonutonu ia 'e he komiti. Sea 'ikai ka 'ikai ke fai kakato 'e ha komiti ia ha 'aho hono fatongia 'oku tau 'alu ai pē mo ia, ka ko e me'a eni ko u tokanga ki ai he 'oku hā mai he taimi 'oku fakafoki mai ai e fika ka tautolu. 'Oku hanga 'e ia 'o liliu 'a e 'ulungaanga fakamole 'o e ngaahi potungāue kapau 'oku 'oatu e ngaahi fika 'oku 'ikai ke tonu.

'Oku 'i ai 'a e *recipe* 'oku tali 'e he Fale ko eni ke fai 'aki e fakamole. Ko e taimi ko ē ko ē 'oku 'oatu ai 'a e Patiseti 'osi hono tali 'oku 'i ai e ko e me'a ko ē 'oku lolotonga hoko ia ko ē he taimi ni 'i he ngaahi potungāue 'oku kehe ia mei he *original intention* 'a e Patiseti ke fai ai e fakamole. Kapau te mou me'a ki he peesi 9 Sea tēpile 3. Kapau te mou sio he kōlomu ko ē 'o e 'o e *original estimates* mo e *revise estimates* 'oku kehekehe naua ia. He 'oku 'i ai e ngaahi hangē ko e me'a ko ē 'oku fa'a fakamatala ki ai 'a Tongatapu 7 'oku 'i ai e ngaahi *mechanism* ia. Ngaahi founa ia 'oku fe'unu'aki holo ai e fakamole ia 'i loto pea toki ha'u ia 'i he ngaahi fika 'oku tau, 'oku faka'ohovale he taimi 'e ni'ihi 'etau sio ko e me'a ko ē ko ē na'e 'uhinga ...

<005>

Taimi: 1450 – 1455

Taniela Fusimālohi: ... 'UHINGA ki ai e Fale Alea hono tali e Patiseti 'oku 'ikai ko e me'a ia 'oku hokó, he koe'uhí 'oku toe ha'u e ngaahi potungāué ia pea mo e *recipe* ke fai'aki 'a e fakamole lolotonga 'a e ta'u fakapa'angá 'oku kehe ia. Kehe ia meí he me'a na'e tali 'e he Fale Aleá. 'Oku ou ...

Fakatonutonu Pule'anga ki 'Eua 11 'oua taki hala'i

'Eiki Palēmia: Kātaki pe Sea na'e 'ikai ke 'ai ke u, na'e 'ai pe ke toki 'ai faka'angataha. Ka ko e 'uhingá pe ko e takihala'i pehē 'oku mau faihala. 'Oku mea'i pe 'e he Fakafongá 'a e talu eni e ta'u 'e 38 'ene ngāue fakapule'angá 'oku 'i ai e founa ko e *transfer* mo e *viament* 'i he ngāue fakapule'angá. 'Oku fakamafai'i 'e he Lao Fakaepa'angá, 'okú ne 'osi mea'i pe 'e ia. Na'e taumaiā na'e pehē ke pehē ka 'oku 'osi ange ko iá 'oku toe ha seniti ai 'oku lava 'o 'ave ki ha tafa'aki 'e taha 'o fakamole ai. 'A ia ka ko e kātoa e 'ū me'a ia ko ení ia ko e me'a ia he kuohilí.

Ko u tui au kapau te tau *focus* 'i he'etau Patiseti ki he ta'u fakapa'anga hokó ko u tui 'e tokoni lahi ange ia. Ka 'okú ne mea'i pe 'e ia ko e 'uhingá ke mahino na'e 'aonga e fo'i ta'u 38 'ene Pule'angá 'a e founa ngāue ko eni 'oku me'a ko ē ki aí, mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e 'uhinga foki 'eku fakatalanoa pehē ka u kei hoko atu pe foki. Ko e peesi 3 ko e taha ia, ka u hoko atu 'i he fika ko eni na'e talanoa ki ai 'a Tongatapu 10. 'Oku 'i ai, 'a ia ko e fa'ahinga angamaheni eni 'oku fa'a lava pe ke hoko ai ha ngaahi me'a 'oku 'ikai tonu ke tau loto ki ai.

Ko e fika ko ē na'á ne 'omaí 'oku hā mai ia kia au 'oku kehe e me'a ko ē ko ē 'oku 'omaí 'i he'etau Patiseti ke tau sio ki ai mo e anga e sio ki he kaha'ú. Ko e taimi ko ē 'oku foki mai aí 'oku kehe e fakatātā ia 'okú ne 'omaí, hangē pe ko e fakatātā ko ē na'e talanoa ki ai 'a Tongatapu 10. Na'e tāketi ki he 784.2 miliona, 703 e mo'oní ia, 'a ia 'oku kehekehe 'aki 'a e 80. Kapau leva te tau 'alu pe he pa'anga ko ē 'oku tau tānaki ko ē 'etautolu ko ē 'i Tonga ní, 'a ia na'e 'i ai 'a e 'amanaki ko e 419 miliona 'e tānaki 'i he lolotonga ko ē ta'u 23/24. Ka 'ikai ko e 419.5 miliona ko e 354 'a e mo'oní.

Ko e taimi ko ē 'oku tau 'alu ai ki he kehekehé 'oku hā mai leva ia he ko e me'a eni ko ē na'e talamai ko ē 'i he'etau talanoa he ta'u kuo'osí. Ko e ta'ú ni 'e hiki pe tānaki'aki 'a e 1.4 miliona, tau Patiseti hokó 'a ia ko e 'uhinga ia e patiseti ko ení. Talamai 'e 420.9 miliona pe, ka ko eni ia 'oku 452.3 miliona ia 'a ia 'oku 'i ai e hiki ai 'i he fika fakaangaangá pe 'aki 'a e 32.8 miliona. Kapau te tau 'alu ki he fika mo'oní mo e me'a ko eni 'oku 'ai ko ē ke tau 'alu ki aí 'oku kehekehe'aki ia 'a e 98.1 miliona.

Fehu'ia 'Eua 11 hā 'oku kehekehe ai ngaahi fika 'oku hā 'i he Patiseti

Sea ko 'eku fehu'i 'a'aku ia ai 'i he tūkunga pehē, ko e hā 'oku faofao'i pehe'i ai e ngaahi fiká. Pea ko e mo'oní ia 'oku nofo pe ia 'i lalo. Kiate au Sea 'oku mole leva ai 'a e ma'uma'uluta mo e feinga ko ē ke tau falala ki he Patiseti 'oku fakapotopotó 'i ha ngaahi fika pe. Ka ko u fie fehu'i pe au ia ki he Pule'angá pe ko e hā e me'a 'oku tau nofo ai mo e fika 'oku fu'u vāmama'o pehē. Ko e *reality* ko e fika pe ia 'oku 'i lalo.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Fale Alea 'o Tonga. Kae 'atā pe ke tali atu pe koe'uhí ko e fehu'i ko eni kuo tuku mai meí he Fakafofonga 'o 'Euá. 'Io ko e ngaahi fika foki ko ení Sea 'oku mea'i pe 'e he kau Fakafofonga pea mo e Feitu'ú na ko e ngaahi fakafuofua ia 'i he tūkunga 'o 'etau fononga mai 'i he taimi ko iá pea fai ai hono fakafuofua'í. Pea ko e fakafuofua ia lelei tahá na'e fai ia 'e he potungāué mo e Pule'angá ki he tu'unga ko ē 'o e hū maí pea mo e hū atú. 'I he taimi ko eni 'oku fakahoko ai ko ē 'a hono fakahoko totonu 'o e Patiseti 'i he lolotonga 'o e ta'ú 'oku 'i ai pe mo e ngaahi tūkunga kehekehe 'oku hoko ai.

Pea 'oku tupunga ai 'a e kehekehe ko eni 'a e ngaahi fika ko iá. Pea a'u mai ki hono fakafuofua'i atu ko eni he ta'u fakapa'anga ko ení ko e fakafuofua pē, fakatatau ki he ivi 'a e tānaki. Pea mo e anga fakafuofua ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku fakahoko 'o siofaki'aki ki he ta'u ka hoko maí. Kae fakamanatu'i pe ke fakamanatu'i ki he Falé ko e ngaahi fika foki ko ení ko e fakafuofua 'i he ngaahi me'a ko eni fakatatau ki he tu'unga faka'ekonōmika kae 'uma'ā foki e ngaahi siofaki ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku fakahoko. Pea 'oku 'i ai pe ngaahi fetō'aki pehē, 'oku 'i ai e ngaahi taimi 'e ni'ihi 'oku fai e fepōtalanoa'aki mo e ngaahi fonua ki mulí 'oku hā mai e ngaahi tokoni he lolotonga pe 'o e ta'u fakapa'angá 'oku ...

Taimi: 1455-1500

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... hā mai pea ‘oku kau mo ia hono fakakaukau’i fakalukufua ‘o tupunga ai pe kehekehe ko eni he ‘i he ngaahi fika ‘oku fakahoko atu, mālō.

Taniela Fusimalohi: Mālō Sea, ka ko u faka’amu pe au Sea, ko e ngaahi me’a pehē ni mu’a ke tau ofi pe tautolu ki he mo’oni ki he ke ‘oua te tau hanga ‘o ngāue’aki e ngaahi fika mo ‘ai ke toe tonu ange ‘etau *forecast*. He koe’uhi ko e anga e vakai e motu’á ni ki he tohi ko ‘ē ‘oku pulia mei ai ‘a e ngaahi fakamatala totonu ia ‘oku ou tui na’e tonu ke ‘omai ke fai ‘aki ‘a e *forecast*.

Ko e anga ko e ‘eku vakai ki heni meimei ko e fakamatala ko eni ko e lahi taha e fakamatala ‘oku fai ai e fakamatala, fakamatala pe ia ‘a e Potungāue Fale Pa’anga. ‘Ikai ke toe ‘i ai ha ngaahi lipooti kehe ia ke ‘omai ke *justify* ‘aki ‘a e ngaahi fika ko e ‘oku ‘omai, Sea, ko ‘eku hoha’a he koe’uhi ko e lolotonga ko e ‘a e taimi Patiseti ‘oku hu mai ‘a e ngaahi me’a kehe ‘o ne hoko ia ke ne hanga ‘e ia ‘o va’etu’ua pe te ne hanga kamata ke veuveuki ‘etau Patiseti.

‘Oku ou fakatātā heni ki he me’a ko eni ‘oku tau talanoa ki ai, ‘a e pa’anga ko ena ‘a ‘Aositelēlia na’e mai ke pou pou ki he Patiseti, na’e ‘ikai ke ‘i ai ha fakamatala pehē he ta’u kuo ‘osí ka ‘i he lolotonga ‘o e ta’u fakapa’anga kuo ue’i ‘a e pa’anga ia ko ia ki he ngāue’aki ia ki he me’a ko eni ‘oku tau talanoa ki ai he ‘ahó ni ko hono fakatau ‘o e leva ‘o e vaka. ‘O fakafou ‘i he founga ko e fakatau Sea, ‘oku tau toki ha’u tautolu ki he lolotonga ko e ‘o e Ta’u Fakapa’anga ‘o toki ‘ilo’i lelei ai ‘a e me’a ko ia pea ko e ‘uhinga ia ‘oku tau talanoa ki ai he ‘oku ‘ikai ke *transparent* he kamata’anga ‘a e me’a ‘e fai ‘i he loto Patiseti.

Sea, ‘oku ‘i ai e fakamatala ia te tau toki a’u pe mahalo ki ai ‘i he *financial account* ko e ‘a e Pule’anga 2022/203. Nau nofo au ia ‘i he patiseti kuo ‘osi

‘Eiki Palēmia: Sea, ko e ki’i fehu’i pe ki he Fakafofonga ko u tui ‘e fakama’ala’ala mai tokoni ia kia mautolu tali fehu’i, ‘a ia kapau ‘e lolotonga e ta’u, pea ha’u ‘a fonua ia ‘o talamai ‘atu e 5miliona ko ‘ē ke ‘ai ‘aki ho’o mou fōsoa, pea te tau tala ange, ‘oleva ke ta’u fakapa’anga hoko ke ‘ai.

‘E Fakafofonga ‘oku ou fakamanatu atu pe ‘oku faka’atā ‘i he Lao *finance* ke tau *take* ha *donor funding* lolotonga e ta’u neongo ‘o kapau ‘oku te’eki ke na’e ‘ikai ke ‘asi he patiseti he ko e ‘uhinga ko ha ngaahi ‘ofa pehē. Kole atu pe ke ‘oua ‘e taki hala’i e kakai ‘o pehē ‘oku ‘i ai ha taki hala mo ha maumau lao heni, na’e toutou fakamamafa atu he Minisitā ‘a e Kupu’i Lao ‘i he *Finance Act*, ‘oku ne fakangofua’i ke tau tali ha tokoni he lolotonga e ta’u, mālō.

Taniela Fusimalohi: Mālō Sea, koe’uhi ko e ‘eke foki ki he me’a ko eni na’e fai pe ia ki mu’a he Ta’u Fakapa’anga ko eni ‘a eni ‘oku tau lolotonga lele ai. Na’e ‘ikai foki ke ai ha fakamatala pau ia ki he me’a ko eni pea kapau te mou sio ‘i he *statements* ko eni ‘a e ‘Atita ‘i he ‘Atita ko e ‘a e pa’anga e Pule’anga.

Kapau te mou sio ai ‘oku ha pe ‘i he peesi 3 ‘a e talamai, nofo au ia he patiseti kuo ‘osi, ‘o fakasio Sea. Pea u fiefia, ‘oku ‘ikai ke hā mai ha fakatau me’alele ia ha Potungāue, toki ha’u ia he *statement* ‘o talamai, ‘ikai ko e pa’anga ko eni ko e he *contingency fund* \$5miliona, na’e fai ‘aki ia e ngaahi fakatau pehē. Ko ‘eku ‘uhingá Sea, ke *transparent* ‘a ‘etau fakamatala he

ko'e'uhi ko e tukuhaui eni 'a e kakai 'oku fai ki ai 'a e talanoa. Ko e hā hotau lelei tahā ko ē he kamata'anga ke tau fai 'aki ia ki he

Kole ki 'Eua 11 'oua tukuaki'i Pule'anga 'oku ngāue'aki pa'anga tokoni fakavavevave ke fai'aki fakatau me'alele noa'ia

'Eiki Palēmia: 'A ia Sea, ko e tukuaki'i mamafa eni ia ke pehē 'oku tau ngāue'aki e *emergency fund* ki he fakatau me'alele noa'ia. Ko e ko ho'o fakapapau'i mai ia 'oku mo'oni pea te ke 'omai ha *document* na'e 'ai noa'ia 'aki ha me'alele, he ko e *emergency fund* 'oku tali ki he taimi 'oku 'ai ai ha me'a fakavavevave. Kae 'oua te ke 'ai noa'ia pehē 'e Fakafofonga, ka ke me'a mai 'aki ko fē ho'o me'a ko ena 'oku pehē 'oku 'ai noa'ia 'aki ha me'alele ta'e'ikai ke 'i ai ha'ane taumu'a 'e taha.

Kapau ko e 'uhingā ko e *emergency vehicle* ki he *fire* pe ko e me'a kae 'oua mu'a te ke hanga fa'a ngāue'aki e moumoulu pe ho'o leā mo e hoka hele noa'ia, mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea, ke u ki'i tokoni pe ki he felāfoaki 'i he isiu ko eni Sea, ko u 'ilo ko e *essence* 'o e *argument* 'oku 'omai 'e 'Eua 11 ko e 'ikai ke 'i ai ha palani. Ka u lave atu ai pe ki he me'a ko eni 'oku lave mai ki ai 'a e Palēmia, ko e pehē he Palēmia ko e *emergency*, ko e fakamatala ko ē e *CFS*, 'a e na'e a'u 'o 8miliona 'a e fakatau he ngaahi *virement* mo hono fakatau. 'A ia 'oku kau ai 'a e *contingency*, ko 'eku poini 'aku ia Sea, na'e 'i fe'ia ia he taimi palani, ha me'a 'oku lahi pehē ai e fakatau ...

<007>

Taimi: 1500-1505

Paula Piveni Piukala: ... me'alelé he ko e 22, 2022-2023 ia Sea fo'i, 'a ia ko e ta'u kuo'osí ko e konga kimu'a e ta'u kuo'osí mo e konga kimui. Hā me'a na'e 'ikai ke kau ai he palani. Pea ko e me'a pē ko u fie lave ki ai Sea he ko e 'uhingā ko e Lao Pa'angá 'oku fihi e me'a ko iá ka ko 'eku tokoni atu pē ki he fakamalanga 'a ē ko ē 'a 'Eua 11. 'Oku 'ikai ke u tui Sea 'oku natula pehē 'a e tu'u mai pē ha fonua 'o talamai te mau 'oatu e 5 miliona *in the middle of the year without considering* 'a e ngaahi *mechanism* fakapule'anga. Ke 'uhinga ai ha tu'u hake psē ha fonua 'o talamai, te mau 'oatu 'a e 5 miliona lolotonga e ta'ú ia ta'e'iai ha palani. 'Oku ou tui 'oku mahu'inga, ko e me'a ko e ...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu, me'a mai.

Tōkehekehe he mata'i fika 'i he Patiseti ko e kehekehe taimi ngaahi ta'u fakapa'anga

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu mo e 'Eiki Seá, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakató. Ko e anga ko ē natula ko eni hono fa'ufa'u 'a e *Budget* 'oku fai ia 'i he, 'oku kamata hono, 'a e ngāue ia ko iá 'i Tīsema pea tufa mai ia 'i, pea faka'osi 'i 'Epeleli. Ko e ta'u fakapa'anga ia, 'oku 'i ai 'ū fonua lahi ia kau ai 'a 'Asitelēlia mo e 'ū fonua ko iá 'oku toki kamata 'enau ta'u fakapa'angá 'anautolu ia 'i Siulai. 'A ia 'oku toki mahino ia 'i he fakahoko ko ē 'enau, 'a e tali ko ē 'enau Patisetí pe ko e hā 'a e fika ko ē 'oku 'omai ko eni ki Tongá ní 'i he ngaahi polokalama tokoni kehekehe. 'A ia 'e, 'i he taimi ko ē 'oku fa'u ai 'a e *Budget*

‘oku lava pē ke ma’u ha fakafuofua ka ‘e toki mahino ‘a e ngaahi fiká ia he ‘osi he paasi he Fale Alea ia ‘o e ngaahi fonua ko iá ‘a e pa’anga tokoní.

‘Oku kehekehe foki ‘a e ngaahi feitu’u ‘oku ma’u mei ai ‘a e tokoní. ‘Oku kau ‘a e hangē ko eni ko e *Green Climate Fund* mo e *GF* mo e, ‘oku fakahū ‘a e ‘ū kole tokoní pea toki, nau toki vakai’i ‘enautolu ‘a e taimi ko ē ‘e tali ai pe ‘e, ‘a e vakai’i ai ‘a e *project* ko iá. ‘A ia ‘oku hangē ko ē ko e, he potungāué ‘oku ‘i ai ‘a e *project* lahi ia ‘a e potungāué ‘oku fakahū ki he *GCF* ‘i he fakataha poate ko ē ‘i Siulai. ‘E toki mahino ia he fakataha ko iá pē ‘e tali ‘a e kole ko iá pe ‘ikai pea toki mahino ‘a e taimi ‘e tuku mai ai ‘a e senití pe ‘omai he, ‘i he lolotonga ‘a e ta’u fakapa’anga ko eni ka hoko maí pe ‘e toki ‘omai he ta’u fakapa’anga hokó.

‘A ia ‘oku ‘i ai pē ‘a e feinga ke vāvāofi ‘a e ngaahi fakafuofua ki he ma’u ko eni ‘a e senití ka koe’uhí ko e tō kehekehe ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fonua ‘e ni’ihi ‘oku nau, ta’u fakapa’anga nautolu Sanuali ki Tīsema pea ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ‘oku Siulai ki Sune tatau mo Tongá ni. ‘A ia ‘oku, ko e me’a ia ‘oku ki’i taimi ‘e ni’ihi ‘oku ‘i ai e, ‘a e tō kehekehe. Ka ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha palani. ‘Oku ‘i ai pē palani pea ‘oku ‘i ai pē mo e ngaahi alea ‘oku fakahoko ka ‘e ‘ikai ke tuku mai ‘a e ngaahi fika mo e ngaahi *project* ko iá kae ‘oua kuo mahino ‘e ma’u e senití ‘i he ta’u fakapa’anga ko iá. Mālō.

Tui ‘Eua 11 ko e ngaahi fakamolé ‘oku fe’unu’aki holo pe ia he Patiseti tevolo

Taniela Fusimālohi: Sea mahino pē ‘a e fakamatala ia ‘oku fai ‘e he Minisitā Sea. ‘Oku, ko e lolotonga ko ē ‘oe ta’ú ‘oku fai ma’u pē foki ‘a e fakataha ia, ‘oku ‘ikai ke hanga ‘e he ngaahi fonua ‘o fakapeeki ‘a Tongá ni ko e me’á ē. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi *indicative figures* ia ‘oku ngāue’aki. ‘Oku nau ‘osi ‘ilo ‘etautolu ki he, ‘enautolu ia ‘oku kehekehe ‘etau ‘ū polokalama Patisetí ka ‘oku ‘i ai e ngaahi *figure indicative* ia te nau ‘omai pē ‘enautolu ia ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga ko ē ki ai ko e *possible scenario* kotoa pē he kaha’ú ke ‘omai he kamata’anga.

Ngalingali ‘e ‘omai ē ki he me’a ko ē he ‘oku, ko ‘etau nofo ko eni ‘i he Fale Aleá ‘oku tau tali atu, he ‘oku tau ‘osi mahino’i e *process* ‘oku fou mai ai ha pa’anga ki he Patisetí. ‘Oku ‘i ai ‘enau fakataha mo e ngaahi *donor*, ‘oku ‘i ai ‘enau ngaahi konifelenisi, ‘oku nau fakafetongi e fika ke ‘omai. Pea ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga au ia ki aí he ‘e hoko e me’a ia ko ení Sea, hangē ko e, ‘oku ‘i ai hono fakalea ‘e hoko ia ‘o tau, ‘o tau toki ‘ilo ta ko ē ‘oku ‘i ai e pa’anga patiseti tevolo ia ...

<001>

Taimi: 1505-1510

Taniela Fusimālohi: ... ‘oku toki hā pē ia ‘i loto ‘i he Patiseti. Na’e ‘ikai ke kau ia ‘i he lau he kamata’anga, ko ‘etau lau atu ko ē ‘a e fika ‘oku maau ko e taimi ko ē ‘oku tau tō ai ki loto ki he fakamole ‘oku toki ‘asi mai ‘a e ngaahi fika ia ko ia, ko e hā hono ‘uhingá, koe’uhí he na’e ‘ikai ke fakahā ia mo fakamatala ‘i he kamata ke kakato ka ko ‘eku poiní ia.

Tui Minisita *MOI* ko e ‘isiu fekau’aki mo e kehekehe fika Patiseti ‘oku pelepelengesi

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kole pē mu’a ke u tokoni ki he Fakafongá.

Sea tapu mo e Feitu'u na, tapu pea mo e Hou'eiki Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e *issue* eni ia 'oku pelepelengesi Sea, 'uluakí, ko e pa'anga Patiseti ia ko e pa'anga ia 'oku *prove* pē 'oku *approve* ia kimu'a 'i he ta'u fakapa'angá. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi pōtalanoa ia ko e kumi pa'anga, na'e fai ia he ta'u 'e 10 kuo 'osí, fai ia 'i he ta'u 'e 5 ta'u 'e, ngaahi ta'u ia kimu'a Sea. 'I he a'u mai ko ē ki he fo'i taimi ko eni ko ē 'oku 'osi maau ai 'a e Patiseti 'oku hū mai ia 'i Sepitema.

Sea ko e pa'anga ia ko ē mo hono ngaahi fakamole ko ia Sea, 'oku 'ikai ke kau ia 'i he Patiseti ko ē 'o e ta'u koia. Pea ko e ha'u ko ē 'a e pa'anga ko ia, tuku pē mu'a Sea kau ki'i lave ki he *supporting budget* ē pē ko e pa'anga ko eni 'oku 'omai 'e 'Asitelēlia ke pule'i 'e he Pule'angá. Sai 'oku 'omai 'e 'Asitelēlia 'a e fo'i pa'anga ko ia 'i he kamata'anga ko ē 'o e Patiseti, pea 'oku 'alu atu ia 'i he Patiseti ko eni ko ē 'i he taimi ni, 'e 'alu leva 'a e potungāue ia 'o kole ki he pa'anga tatau pē mei 'Asitelēlia, ke ha'u koe'uhi ko e tokoni hangatonu ia ki he potungāue ko ia. Te tau ui ia ko e *budget support* pē 'ikai? 'E toe 'omai 'a e me'a ko ia ki heni pē 'ikai? He koe'uhí 'e toe 'omai ia he ta'u faka-pa'anga ka hoko mai.

Pea ko e me'a ia 'a e *bookings* he ko e 'i he *accounting* pē ko e *bookkeeping*, 'e ui 'a e pa'anga ko ia ko e pa'anga fēfē. He koe'uhi ko e ngaahi pa'anga ia 'oku ha'u ia 'oku 'ikai ke *fall in* ia he fo'i taimi *Budget*. Ko e taimi *Budget* Sea ko Siulai ki Sune, pea ko hono tālanga'i 'ona ko ē na'e me'a mai ki ai 'a e Minisitā ko eni ko ē 'o e *MEIDECC*, 'oku ngata ia 'i 'Epeleli.

Pea 'oku 'i ai leva 'a e ngaahi fo'i taimi ia Sea he 'ikai ke hū mālie 'etau *timeframe* 'atautolu fakataha pea mo e Fakamatala Pa'anga. He ko e taimi ia ko ē 'oku feinga mai ai ko ē ke 'oatu 'a e pa'anga ko ē ki he *budget support*, 'oku 'i ai 'a e ngaahi taimi ia 'oku ha'u 'a e pa'anga ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane kaunga 'a'ana 'e taha Sea, ki he *budget support* ko eni ko ē 'oku talanoa ki ai 'a e Fale Alea. Pea ko 'ene ha'u ko ia, 'oku mahino 'a e feitu'u ia 'oku 'alu ki ai, 'alu ki he potungāue ko ē. 'Alu ki he potungāue ko ē, 'alu ki he potungāue ko ē, kae tālanga'i 'e he Patiseti ho Fale Sea, 'ikai, he koe'uhí ko e ngaahi me'a ia ko ia ia 'oku ha'u fakatu'upakē pē ia. Ka ko e *even that* Sea, na'e kole ia 'i he ta'u 'e 10 kuo 'osí 'o toki hū mai 'i he ta'u faka-pa'anga ko eni.

Ko e taimi ia ko ē 'oku kehekehe ai ko ē 'a e mata'ifika, ko e taimi ia ko ē 'oku 'ikai ke tau lava ai 'o fakamā'opo'opo 'a e mata'ifika he koe'uhí ko e ngaahi me'a ia na'e ha'u 'i he taimi kehekehe, mahalo 'oku mea'i pē eni 'e Tongatapu 5 he ko e Sea ia ko ē pea mo Tongatapu 7 ko e Sea ia ko ē 'o e Komiti Pa'anga, he ko e me'a ko eni na'e *discuss* ai. Pea ko e ngaahi me'a ko eni 'oku tonu ke mahino 'aupito ki he, hangē ko hono talanoa'i ko eni ko ē 'a e Patiseti ko eni ...

Sea Komiti: Sai, mālō ē.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ... 'ova he miniti 'e taha, foki mai ki 'Eua 11.

'Eiki Palēmia: Sea ko 'eku ki'i kole pē eni 'a'aku i ia Sea. Ko e kolé pē ia 'oku tau talanoa'i 'etautolu 'a e *format* mo e me'a 'i he ngaahi ta'u, kae kātaki pē 'e Fakafofonga 'Eua, tau ha'u mu'a ki he ngaahi fokotu'utu'u atu 'a e Pule'angá ki he ta'u faka-pa'anga hoko. He ko e ngaahi me'a, ko e anga maheni pē ia 'oku mea'i pē ia 'e koe na'a ke ngāue faka-Pule'anga. 'A e me'a ko eni 'oku tau 'osi tali, na'a tau 'alu mei he *detail budgeting* a'u ki he *programme budget line items* ki he *programme*.

‘A ia ko ‘eku ‘uhingá eni ia pē ko ‘etau talanoa’i ‘a e *format* pē ko ‘etau talanoa’i ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ngāue atu ‘a e Pule’angá pē ‘oku fēfē, pē ‘oku mau taliui atu fekau’aki mo e *any specific issue* ai. Pea ko e anga pē ‘eku fokotu’u Sea, ka ‘ikai te tau nofo kitautolu ‘o talanoa’i ki he ta’u atú mo e ta’u atú mo e me’a kae ‘ikai ke tau nofo ‘i he taumu’a ‘o e fo’i Lao ko eni ko e Lao eni ki he ta’u fakapa’anga hoko mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ‘ikai ko e talanoa eni ia ki he *format*, ko ‘eku talanoa ki he me’a ‘e 3 ko ē na’a ku ‘uhinga ki ai ‘i he kamata, fakapotopoto, falala’anga, mo ma’uma’uluta ‘etau Patiseti. Ko e hoko ko ē ha ngaahi me’a pehē, ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o uesia ‘a e ma’uma’uluta pea mo e fekaukau’aki ‘a e Patiseti. Pea ko e me’a ‘e hoko ‘e fehalaaki ‘a hono ‘ave ‘a e ngaahi pa’anga na’e tonu ke ‘omai ki he me’a pau ‘o ‘ave ia ki he me’a kehe. ‘Oku fai ‘a e ‘u me’a pehē ia ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo ki ai.

Ko e fakamatala ko eni ‘oku talamai, ‘oo, ko e me’a he na’e toki a’u mai pē ‘oku ‘ikai ke u tui au ki he fakamatala pehē he ‘oku ‘osi palani ‘a e ngaahi *donor* mo ‘enau me’a, ‘oku ‘osi ‘i ai mo e ngaahi fakatātā ke ‘omai ‘a e fika ‘oku ...

Eiki Palēmia: Ko e ki’i ‘eke atu pē ki he Fakafofonga, ki he ‘atita na’e ‘ai mai ha fo’i me’a pehē, he ‘oku ‘ikai ko ho’o ko e *opinion* pē ‘a ‘au ka na’e ‘atita’i ‘o ‘ai mai ha fo’i me’a pehē? Pea ke tuhu’i mai mu’a ‘a e peesi kātaki.

Mo’ale Finau: Sea ka u ki’i tokoni mu’a ki he Fakafofonga. Sea ‘oku ou tui ko e ‘uhinga ‘a e Fakafofonga ki he me’a ‘oku ui ko e *spending plan* he ko e Patiseti, ko e *spending plan*. ‘A ia ko e fakapotopoto taha, ‘oku totonu ke *include* e *spending plan* ‘i he Patiseti, kapau ‘e hū mai ha pa’anga ia ‘amui, ‘e ha’u pē ‘o *fit in* mo e fo’i palani ko ia ...

<002>

Taimi: 1510-1515

Mo’ale Finau: ... ‘a ia ko ‘eku tokoní pe ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e pa’anga kotoa pe ‘oku mou ‘osi mea’i ‘oku ha’u pe ia pea mo hono tala tu’utu’uni, kapau te mou me’a hifo ki he 15 ‘i he’etau Patiseti. Ko e tokoni ko e *grant* ‘oku ‘osi mahino mai pe ko e pa’anga tokoni, pau ko e fiema’u ki he uafu mahino pe ko e uafu ko e palani ki he uafu, pau ko e fiema’u mai ki he hala fakakavakava taumu’a pe ki he hala fakakavakava, pau ko e ‘omai e pa’anga ki he langa Fale Alea ‘oku ‘asi mo ia ‘i he Vouti ko ē ‘a e Fale Alea ko e langa Fale Alea.

Ko e me’a ko eni na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga ko e fakatau me’alele. ‘A ia na’a tau ki’i *full stop* ai ko e ‘omai ‘a e Patiseti ko eni kuo ‘osi ‘o ne fakasio, fakasio ‘o a’u mai ki heni pea ‘ikai ke fakamatala he Minisitā Pa’anga fakalukufua mai kae toki ‘asi mai ‘amui pea ‘ohake ai e fo’i lea ko eni ko e **fakatau me’alele**. Pea ‘oku ki’i hoha’a e Pule’anga pe ko e fou mei fē ‘a e fa’ahinga fakamatala ko eni.

Taniela Fusimālohi: Sea *Public Accounts* ‘oku te’eki ke me’a ka ‘oku lau foki ‘o ‘omai ko e naunau. ‘A ia ko e fakamatala, ‘a eni ko eni he tēpile. Sea ko ‘eku ...

Tui Pule'angá ko e Patisetí ko e fakafuofua lelei taha ia nau fai fakatatau ki he ngaahi fēalea'aki.

Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i fakatonutonu atu pe Sea, ki'i tokoni atu pe. 'Oku 'ikai ke u ma'u lelei 'e au pe ko e hā e 'uhinga 'oku 'omai ai e Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga. Na'e te'eki, 'oku te'eki ke fakahū mai ia ki he Fale ni mei he Komiti Pa'anga 'a e Fakamatala Pa'anga ko eni ke fai hono tālanga'i mo'oni pe ia 'oku 'i ai e ngaahi fika ia 'oku 'ikai ke fekau'aki mo ia, ka te u lave atu pe ki he me'a ko eni na'e tokanga ki ai 'a 'Eua 11.

Ko e fakafuofua ko ē 'oku 'omai he Patiseti ko e fakafuofua lelei taha ia ko ē 'oku mau ma'u 'amautolu he'emaupōtalanoa'aki mo e ngaahi kau tokoni hoa ngāue fakalalakaka fakatatau ki he ngaahi *project* kuo 'osi ma'u mai mai. Mo e ngaahi pa'anga 'oku 'amanaki ke ma'u mai pea mo e fetalanoa'aki mo e ngaahi potungāue. Pea ko e fakafuofua ko ia 'oku mau fakafuofua fakatatau ki he palani ngāue hono fakahoko 'a e ngaahi *project* ko ia 'i he ta'u pe 'oku ta'u 'e tolu pe 'oku ta'u 'e fā. Tō mai e me'a ki he ta'u ki he ta'u kaha'u. Tō atu e me'a ki he ta'u hoko mai.

'Oku 'ikai ke ne fakangatangata 'e ia ha talanoa mo e ngaahi hoa ngāue ki ha ngaahi me'a kehe ia he lolotonga 'o e ta'u koe'uhī foki 'oku tau nofo he ngaahi māmani ko eni Sea. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi me'a lahi 'oku liliu, liliu pe lolotonga 'a e ta'u. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fiema'u fo'ou hā mai he lolotonga e ta'u, pea 'oku 'ikai ke tuku he Pule'anga ke tukunoa'i e ngaahi me'a pehē. Ka 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku fai e talanoa ki ai mo e ngaahi hoa ngāue fakalalakaka.

Pea ko 'etau monū'ia'anga foki ko 'enau lava 'o talia 'a e ngaahi me'a pehē neongo na'e 'ikai ke fakakau ha fo'i poloseki pehē he Patiseti. Ka 'oku fa'a hanga pe he'etau Laó 'o faka'ata'atā mai tautolu ki he kongā ko ia ke lava pe 'o ngāue'aki e pa'anga ko ia ke hoko atu e ngaahi ngāue pea toki faka'asi mai he Patiseti hoko. Ka ko e fakafuofua ko ē ki he Patiseti, ko e fakafuofua lelei taha ia 'oku mau fai fakatatau ki he fakamatala 'oku mau ma'u mei he ngaahi hoa ngāue pea pehē mo e ngaahi potungāue Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko 'eku to'o mai pe foki fakamatala ke fakatāta'i taimi ko ē 'oku 'ikai ke hoa ai e me'a 'oku tau talanoa ki ai he kamata mo e me'a ko ē 'oku hokó pea mo e me'a ko ē he 'osí. Na'e fehu'ia foki he 'Eiki Palēmia 'a e 'Atita. Na'a ku 'i heni he fakataha mo e 'Atita Seniale he teuteu ko eni ki he Patiseti. 'Oku ou faka'ofa'ia lahi he'ene talanoa na'e fai he 'aho ko ia, 'ai ai e 'ikai ke lahi hono ivi ke a'u ki he feitu'u kotoa. 'A ia ko e me'a na'a mau 'eke ai 'e 'Atita Seniale hā e me'a 'oku 'ikai ke ke fanongo ai pe 'oku hoko e me'a pea ke fakavavevave ki ai. Talamai he 'Atita Seniale 'ikai ke 'i ai hano ivi fakakaungāue 'a'ana ke fai e me'a ko ia.

Ka ko e me'a na'e ongo 'i he fakamatala ko ē 'a e 'Atita Seniale, mau talaange mai angé ha'o palani ngāue 'oku 'omai e lipooti ko ia 'a fē mo fē mo fē, talamai he 'Atita Seniale 'ikai toki 'omai fakataha pe ia 'i he 'aho 'oku tu'utu'uni ai e ngāue. Ka ko e me'a ia 'oku ne talamai, toki 'alu atu ia kuo 'osi e tau ia, toki 'alu atu ia 'o fakamā'opo'opo e 'ū me'a 'o talamai 'osi ha ta'u 'e taha pe ua. Ta ko e me'a ia na'e hoko tau toki 'ilo 'etautolu 'osi e ta'u 'e taha ia. Ko e me'a ia 'oku mahu'inga ke tau kamata pe mo tau *transparent* mo tau 'ata kitu'a mo tau feinga ke mahino ko e hā e me'a 'oku tau kamata'aki pea ko e me'a ia te tau iku'aki.

Kapau 'oku 'i ai ha fetoho'aki ia 'i loto ka 'oku tau lava pe 'o fai ka 'oku tau fai'aki pe 'a e fakapotopoto he 'e ha'u 'a e 'Atita Seniale 'amui hangē ko e fakatātā ko eni to'o hake 'a e 5 miliona na'e 'ikai ke fai ha talanoa ia ki ai 'i he Patiseti. Nofu 'a e kau faisivi 'o faka'ata 'a e

ngaahi Patiseti pe 'oku 'i ai ha ngaahi me'alele he ko e palopalema Sea ko u tui kapau te u fakafuofua e lahi e me'alele 'a e Pule'anga ko u tui 'oku 'ova ia he \$30 ki he 40 miliona me'alele 'ata'atā *asset*...

<003>

Taimi: 1515-1520

Taniela Fusimālohi : ... pea ko e me'a ko ia 'oku ou tokanga ki ai ke tau *accountable* he kamata'anga mo tau *transparent* ko e hā 'etau me'a ko ia 'oku fai, pea tau fakamatoato'i ange 'a e ngaahi fika ke tau ofiofi 'i he tonu. Sea ko 'eku fakamatala ko ia 'anenai 'o pehē 'oku ai e pa'anga patiseti tēvolo hangē ko eni. 'Oku tau foki ki he Lipooti 'a e Komiti Pa'anga 'o talamai 'oku ai 'a e pa'anga 'e 5-7 miliona ia 'oku lolotonga ngāue'aki, na'e 'ikai ke 'asi ia he fakamatala ko ē 'o e Patiseti. 'A ia 'oku 'uhinga ia ko e ngaahi pa'anga ia 'oku toki 'asi pē ia he lolotonga 'o e ta'u fakapa'angá ke fai'aki 'a e ngāue. Ka ko e me'a ko ia 'oku fakaloloma, na'e 'ikai ke tau *intend* 'a e pa'anga tukuhau ke 'alu ki ha me'a pehē. 'A ia ko e langa ko eni 'oku lolotonga fai 'a e ngaahi fale 'e 200 ki he teuteu ki he *FORUM*. Faka'ofu'ofa 'aupito pē ia he koe'uhi na'e 'ikai ke 'asi mai ia he kamata'anga, toki 'asi mai ia lolotonga e ta'u fakapa'anga..

Fakatonutonu mei he Pule'anga ki he mahu'inga fakapa'anga ki he fakatau me'alele he ta'u fakapa'anga lolotonga

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu atu Sea, pa'anga ki he me'alele he taimi ni 'oku 3.2 miliona 'ikai ko e 5 miliona. 'Oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko 'ene 5 miliona mei fē. Ka ko e holo ia mei he 4 miliona mei he ta'u ko ē kuohili atu. 'A ia ko e 'uhinga pē 'oua 'e fa'a pae mai pē ho 'u fika tau nofo tautolu pē ko e hā 'a e me'a 'oku tonu ke fai ki he me'alele, 'u *policy* mo e me'a pehē. Kae 'oua 'e lohiaki'i e Fale pehē mai 'oku 5 miliona 'a e fika ko ia. Ko eni 'oku fakahoko mai mei Falepa'anga 3.2 miliona he ta'u ko eni lolotonga, ka na'e 4 miliona kimu'a. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. Ko e fika na'a ku 'uhinga ki ai ko e *asset* fakame'alele ia 'a e Pule'anga. Ko u tui lahi ...

'Eiki Palēmia : Na'a ke pehē mai na'e fakatau 'a e 'u me'alele 5 miliona. Kapau 'e toe 'eke ki he Kalake ke ne toe *repeat* mai ho'o me'a na'a ke me'a 'akí. 'Oku ke anga'aki 'a e 'ai pē ko ia 'o li mai ha fo'i fika 'o ta'*efact check* ke mahino 'oku mo'oni.

Taniela Fusimālohi : Kai ko u tui pē 'oku ai pē mo'oni 'a e 'Eiki Palēmia koe'uhi ko e *total* ko e 5 miliona, ka ko e lahi taha 'o e ngāue'aki e pa'anga ko ia ko e ngāue'aki ki he ...

'Eiki Palēmia : Ange fēfē e mo'oni pea ke toe pehē mai pē koe ia 5 miliona na'a ke toki 'osi 'ai mai pea u fakatonutonu atu.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea ko u fakamolemole 'oku mo'oni ka ko e laumālie 'o e tēpile ia ko e lahi taha 'o e fakatau ia ko e fakatau me'alele. Ko e hā e me'a na'e 'ikai ke fakahā ai 'i he Patiseti ko e me'a ia 'e fai. Ka u hoko atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Sai pē 'oku ke fakahā fika ē ka ko e taumu'a ko e fakatau me'alele. Ka ke foki mai ā.

Taniela Fusimālohi : 'Io. Mālō Sea ko e kongā hono 2 'oku ou fie talanoa ki ai 'e Sea 'oku fekau'aki ia pea mo e Fakamatala Patiseti. Ko e ngaahi fakamatala ko eni 'oku hā 'i he Patiseti

ko e ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai ki heni Sea, ko e tēpile ko ia ngaahi tēpile ko ia 'i he *Budget Statement*, tēpile kātoa 'e 62. Tēpile pē 'e taha na'a ne 'omai e fakamatala mei he Potungāue Siteititika. 'Oku ai e fakatātā 'o e 27 'a ia ko e fika ko e 8 pē ko e 'omai mei he Potungāue Siteititika. Sea, ko e me'a ko u tokanga ki ai he koe'uhi ko e ngaahi fika mo e fakamatala ko ia 'a e Potungāue Siteititika, ko e ngaahi fika ia 'oku tau tali fakalūkufua ko e tonu. Ka 'oku 'ikai ke ha mai ia 'i he fakamatala 'o e Patiseti he koe'uhi te tau lava 'o tātāketi ai 'a e ngaahi me'a 'oku totonu ke fai ki ai e sio.

'Oku ai 'enau ngaahi savea hangē ko eni Sea, kau 'oatu pē. 'Oku 'i ai 'enau me'a 'oku ui ko e *Agricultural Census* ko e 'ai ko ē ke tau tokoni ki he ngoue, ko e savea eni na'a ne mei hanga 'o hulu lelei mai. He 'oku ou 'osi lau 'e au 'enau Lipooti ko ia *Census* he 2013. Me'a ko e maama 'a e mahino mai na'e talamai 'e he savea ko ē ko e peseti 'e 40 'o e kelekele ko ia 'oku *available* ko ia ke ngoue, 'ikai ke ngoue'i...

'Eiki Palēmia : Kātaki pē ko e 'eke atu pē, ko e *census* fē 'oku ke *refer* ki ai. He 'oku 'amanaki ke toki fai 'a e *census* ia 'a e *Agriculture* ko e 'uhinga eni ia ki he fo'i me'a fuoloa pē 'oku ai ha me'a ia 'e taha...

Sea Kōmiti Kakato : 2013.

'Eiki Palēmia : 'A ia ko e 2013?

Taniela Fusimālohi : 'A ia ko e 2023 'a ia ko e me'a ia ko ē 'oku fakamatala 'e he Potungāue Siteititika 'oku ai e *agricultural census* he 2023.

'Eiki Palēmia : 'A ia 'oku fai 'a e *census* 'e he Siteititika pē 'oku fai 'e he *Agriculture* ?

Taniela Fusimālohi : 'I he Siteititika fakataha mo e Potungāue Ngoue.

'Eiki Palēmia : Ko e me'a ko ia 'oku te'eki ai ke fai Fakafofonga 'e he Siteititika 'a e fo'i ngāue ko ia kātaki.

Taniela Fusimālohi : Hei'ilo 'oku talamai 'e he 'enau palani 'oku ai 'a e siteititika lipooti 2023. 'I ai mo 'enau savea ki he ..

'Eiki Palēmia : Kumi holo ha fo'i me'a ai 'oku mo'oni.

Taniela Fusimālohi : Sea 'oku te'eki ai ke tau a'u ki he palani 'a e Siteititika ka ko u 'osi lau.

Sea Kōmiti Kakato : Ko eni ko u hiki pē 'e au ko e 2-13 na'a ke me'a mai ...

Taniela Fusimālohi : 'Ikai talamai 'e he palani na'e 'i ai e savea he ta'u kuo 'osi. Ka ko ē 'oku talamai. 'A ia kuo loi e me'a ia 'oku 'omai 'e he ...

Sea Kōmiti Kakato : Sai 'oua 'e toe fai ha fakakikihi ai. Hoko atu e Feitu'ú na ko e 'uhinga 'oku 'ikai ko ha fale hopo eni ke tau fakatonutonu 'etautolu pē ko hai 'oku mo'oni 'ia moua.

Taniela Fusimālohi : *Hey* ka ko 'eku poini 'a'aku Sea na'e totonu ke tau 'omai 'a e ngaahi savea 'oku fai 'e he Potungāue Siteititika ke ne hulu fakalelei ...

Taimi: 1520-1525

Taniela Fusimālohi: ... mai ‘a ‘etau vahevahe ko ē ‘oku fai he patiseti. ‘Oku ‘i ai pea mo ‘enau *household and income, household income and expenditure survey* ‘a ia ko e savea ia e tu’unga e nofo e ngaahi fāmili. Ko e taimi eni ‘oku tau vahe atu ai e ngaahi me’a ko eni ‘oku lolotonga vahe he Patiseti ‘oku tau tātāketi ‘oku mahino ia ka au ‘i he ngaahi lipooti pehē ‘oku ne talamai ‘o ‘alu ‘o a’u ki he lēvolo kapau ko e kau masiva. Ko ē masiva ‘oku nau tokolahi ‘i he feitu’u ko eni ko *A* mo *B* mo *C* mo *D* ko ē me’a ia ko u ‘uhinga ki ai. Ka ‘oku hā mai ai mei he ngaahi lipooti ko ē me’a pē eni ‘oku to’o mai mei he Potungāue Setisitika ko ē toengá ia ko ē fakamatala pē ia ‘a e Potungāue Fale Pa’anga. Ka ko u pehē ‘oku totonu pē pea na’e totonu ke nau fakakau mai ‘a e ngaahi fakamatala ko eni ‘a e Potungāue Setisitika ke toe hulu ange ke mahino ange ‘a e me’a ko ē ko ē ‘oku ala fai ‘e he Pule’anga ki he tafa’aki ko eni ...

Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i fakatonutonu atu pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Fakatonutonu Pule’anga ko e fakamatala kotoa he Patiseti ko e fa’u mei he ngaahi potungāue fekau’aki, kau ai Sitesitika

Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e fakatonutonu atu pē ‘oku ‘ikai ke pehē ko e fakamatala kotoa pē eni he Potungāue Pa’anga ko e fakamatala ko eni ‘oku ‘omai ko hono fakamā’opo’opo mai ia he Potungāue Pa’anga ‘a e ngaahi fakamatala mei he ngaahi potungāue ‘o kau ai mo e fika fakasetisitika ki he ngaahi tafa’aki kehekehe pē ia ‘o fai ‘aki e fakamaau hono fa’u e Patiseti.

‘Oku ‘ikai ko e fika kotoa pē ia he setisitika ‘oku, ‘oku ‘omai ‘o ma’u hake he Patiseti pea ‘oku ‘ikai ko e fika kotoa pē ia he Patiseti ‘oku ‘oku pau ke ‘i ai hono fika fakasetisitika ka ‘oku fai pē fengāue’aki mo e Potungāue Setisitika ki he ngaahi fika koe’uhí ke tokoni hono fa’u e ngaahi ngaahi Tu’utu’uni Ngāue. Ka ko e ‘ai pē Sea ki he tafa’aki ko ia ko e ngaahi potungāue kotoa ‘oku ai pē ‘enau ngaahi savea mo ‘enau ngaahi ngāue pē ‘oku nau fengāue’aki mo e Potungāue Setisitika pea ko nautolu ‘oku nau ‘omai e ngaahi fika ko ia pea ko ia ‘oku fakamā’opo’opo ‘omai he Patiseti. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka ko u faka’amu pē au ia kapau ‘oku ‘ikai ke ‘omai ia he lēvolo ko eni pea ‘omai mu’a he lēvolo ‘enau ngaahi palani ke ‘alu ki ai e ngāue koe’uhí ko e, ko ‘etau palopalemá foki hangē ‘oku fa’a ‘ai hake pē he Fale ni. ‘Oku pule’i ‘e he, ‘e he ‘e he sinó ia e ngāue kae ‘ikai ke pule’i ‘e he palani. Ko e ‘uhinga ke ‘i ai ha ngaahi palani ki he vahevahe ‘o ‘etau *resources* ko eni ‘oku talamai ‘e ‘alu e 3 miliona ki fē. Ka ‘oku vahe fēfē ko e hā e ngaahi palani ‘oku totonu ke ngāue’aki? Pea ‘oku ou tui ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku ‘omai ko ē he Potungāue Setisitika ko e ngaahi me’a ia ‘oku tokoni ki hono hulu ke ‘ave fakapatonu ki fē. He koe’uhí neongo ‘oku talamai ia nau ngāue’aki ka ‘oku tonu foki ke *reference* ke fakahā mai ‘i he tohí ko e me’a eni ia na’e ‘omai he Fale Pa’anga mei he Potungāue Setisitika ke ‘uhinga ke ...

Sea ko e ko e ko ‘eku poini hoko ‘oku, ko u fakamālō au ki he ki he vahevahe ko ē na’e ‘omai he ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea ko u, ko u talamonū pē ki he ki he ngāue te ne fua ‘i he ta’u fakapa’anga hoko mai. Ka ko u sio ko ē he’ene vahevahe ‘o talamai pēseti ‘e 26 e Patiseti ‘e ‘alu ia ki he ngāue, 21 ki he vāhenga, 20 ki he sōsiale, 14 ki he ngāue angamaheni ‘uhila, vai mo e mo’ui. ‘Alu e pēseti ‘e 8 ē ki he nō pea 7 ki he tauhi pē ko e *maintenance* mo e pēseti ‘e 5 ki he faka ... ki he fefolau’aki.

Kole 'Eua 11 ke fakaivia patiseti Potungāue Fefakatau'aki ko e ma'opo'opo 'ene Lipooti Fakata'u

Sea ko e me'a ko u tokanga ki ai he 'oku 'ikai ke u hanga 'o lau he Patiseti 'a e fakaivia faka'ekonōmika 'o e fonuá ke nau lava 'o fakahoko 'a e 'a e 'a e ngāue he sekitoa kehekehe ko eni 'oku fakamamafa'i. Kapau te mou te mou ki'i vakai ki he Lipooti ko eni 'a e 'a e Potungāue ko eni e Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakaka. 'Osi tali 'e tautolu ia 'a e lipooti ka ko u fie 'omai he 'oku mahino ka au 'oku tau tufotufa tautolu ia 'o mama'o Sea ko e ko e tu'umālie'anga ha fonua ko hono ngāue'i 'e he tangata mo e fefine Tongá 'a e ngaahi me'a te ne ala lava 'i he sekitoa taautaha.

Kapau te mou vakai ki he'ene lipooti 'a ia ko e Lipooti eni ko ē 2022/2023 'oku ou faka'ofa'ofa'ia he'ene lipooti 'uluaki 'oku ofi ange ia ki he me'a ko ē na'e faka'amu e Fale ni ke mai 'a e *format*. Ko e silini ē na'e fiema'u ngāue'aki pea na'e ngāue'aki ē pea ko e ola ē 'oku ne fakamatala pehē mai. Ka 'i he peesi 10 'oku 'asi ai 'a e 'a e me'a ia ko eni pea ko u 'oku ou mo'oni'ia ai. 'I he Ta'u Fakapa'anga ko ē 'o e 2021/2022 na'e 'i ai 'a e ngaahi pa'anga na'e 'i he potungāue ko eni ke fai 'aki e fakaivia ko e 'ū sekitoa taautaha. Ka u hanga pē 'o ki'i 'oatu pē ha, ha kongā e me'a ko ē na'e 'uhinga ki ai. Ko 'ene a'u mai 'a'ana ia ko ē ki he 22/23 'oku 'ikai ke toe 'i ai e pa'anga ia.

Pea ko 'ene me'a ia na'e talamai na'a ne faka'amu 'e ia 'e 'i ai ha fitu miliona 'a ia ko e ngaahi me'a eni, 'i ai 'ene polokalama 'a e pisinisi 'oku te'eki ke lesisita. Me'a mo'oni mo'oni mo'oni 'a e lēvolo taupotu taha ki lalo e nofo 'oku 'oatu e fanga ki'i fakaivia 'oku fai ia 'e mautolu he ngaahi vāhenga he fanga ki'i nō, 'oange ko ē me'angāue, lēvolo ia 'oku 'ikai ke nau ma'u ko e me'a ia na'e fai ko ē 'e Siaina ko ē ke to'o e 800 miliona mei he nofo masiva ki 'olunga ko hono fakaivia 'oange ha fanga ki'i *incentive* 'a ia ko e me'a ko eni 'oku tokanga ki ai ko 'ene 'ave e fanga ki'i me'angāue mo e me'a ka nautolu pisinisi 'oku te'eki ai ke lesisita 'a ia 'oku 'uhinga ia ...

<005>

Taimi: 1525 – 1530

Taniela Fusimālohi: ... pe ki he *very informal sector* ka u tu'u he ve'ehalá 'o fakatau *bbq*. Ko e ta'uta'utu 'i 'api 'o fai e fanga ki'i lālanga mo e me'a ke 'ave he *trade fare* ko eni 'oku lolotonga fa'i. Ko e taha eni e polokalamá ka na'e 'ikai ke ma'u e silini ia pea pehē pe ia na'e toki 'alu pe ia 'o vakai 'o lava 'o ma'u e seniti.

'Oku 'i ai mo 'ene polokalama 'e taha ko e tokoni ki he ngaahi pisinisi iiki 'oku 'osi lēsisitá. 'A ia 'oku tahataha hake e saisi ko iá, ko e taha ko e polokalama tokangaekina e ma'u ngāue. Na'á ne fiema'u ai e 1 miliona, 'o 'alu atu ai 'o a'u ki he polokalama uta koloa ki tu'apule'angá. Ko u monū'ia hoku vahefonuá na'e 'oange 'e he Pule'anga e 100000 mei he pa'anga ko eni. 'I he'ene pehē 'e ma'u e \$2 pe ko e 4.4 miliona. 'Alu atu 'o a'u ki he kole tokoni fakame'angāue.

Ko u fakamālō heni na'á ne tufa holo e ngaahi mīsini tuki kava ki he kau tō kavá. 'Oku hanga 'e he *exporter* 'o *exploit* e kau tō kavá ko e hala honau nimá ha mīsini, 'a ia ko e me'a 'oku hokó. Tatau pe ki ha toe ngoue, tu'u mai pe tama ivi mālohí koe'uhí ko 'ene hala he me'a ngāue 'o fai e fo'i me'a ko eni. 'I kai ke ngata ai 'oku 'i ai 'ene, 'oku ou pehē kuo fu'u fuoloa e tali ki he fale ngaohi'anga koloa 'a ē ko ē 'oku *pack house* ke fakalelei'i. Talu e palōmesi mai ki he vahefonua 'Euá 'e fakanaunau'i honau *pack house* ko u tui ko e 2013 eni, ta'u eni 'e 11 mei ai te'eki pe ke hoko ia. Ko e hā hono 'uhingá?

Ko u tui ko e fakamamafa ko eni 'oku fai he tufa ko eni 'oku 'alu ia ke ofi ia ki he sōsialé, mo'oni pe ia 'oku 'i ai pe 'etau me'a. Ka 'oku, 'e Sea ka 'oku pau ke tau hanga 'o fai e 'ū *sacrifice*. Kuo pau ke tau feilaulau ha ngaahi me'a kae tuku taha mai 'etau patiseti 'oku ala

ma'ú ki he me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e 'uhinga 'a e tokotaha ko eni ke fakaiuia 'a e sekitoa tautahá. Pea ko u faka'amu pe au Sea ko e ngaahi patiseti ko eni 'oku tētē holo he lolotonga ko ē ta'u fakapa'angá ke 'omai ki ai ha me'a ke fakaiuia'aki ka tau hoko atu 'i ha lēvolo fo'ou.

Ko e talanoa ko eni ko ē ki he tō lalo ko ē 'a e ngoué tokua 'oku 'alu e fa'ahinga ia he toli ko e 'uhinga tatau. He 'oku tau fakatuotuai tautolu ki hono fakame'angāue'i e ngaahi sekitoa mahu'ingá. 'Uluakí hangē ko e tafa'aki ko ē ki he ngoué, ko 'etau tufa palau 'atautolu ko ē na'e toki 'osí 'oku 'ikai ke fe'unga ia ke ne fakaiuia 'a e kau ngoué. Fiema'u ia ke toe lahi ange ia ai. Ko 'etau tufa vaka ko eni 'oku faí 'oku kei si'isi'i pe mo ia Sea ka 'oku tau tala ma'u pe he patiseti kotokotoa pe ko e ngoué mo e toutaí.

Ka 'oku mahino pe ia, peseti 'e 88 e kakaí 'oku nau nofo pe 'i he ... Ko 'ene tu'u ko ē he taimi ní Sea hangē ko e talanoa ki he ngaahi fale pekí mo e me'angāue 'oku tau tuai, ko hono fakame'angāue'i e sekitoa mahu'inga. Ko e me'a leva 'e hokó 'ikai ke lava tautolu 'o 'unu ki he lēvolo hokó ko e *added value*. Ke tau tānaki e *value* ki he me'a ko ē 'oku tau hanga 'o tukuange ki tu'apule'angá kae lava 'o ma'u ai ha me'a 'oku lelei ange ma'á e kakaí.

Sea ko hono hokó pea 'oku ou tui, ko u faka'amu pē au ia Sea ki he Minisitā ko eni ke 'ange mu'a ha pa'anga fe'unga ki ai. Kapau 'e 'oange ha pa'anga 'e 15 miliona ko u tui 'oku fe'unga ia, ke ne fai'aki e me'a ko eni ko u fakamatala atu meí he lipooti. Te ke sio ki ai Sea ki hono kehekehé te ne hanga 'e ia 'o *create e employment*, te ne hanga 'e ia 'o fakatupunga ha ngāue. Ko e tu'u ko ē he taimi ní 'a e lēvolo mo e pēseti 'o e ta'ema'u ngāue ko e 'ikai pe ke ma'u ha ngāue ha feitu'u ko e kole ai pe ki he Pule'angá ke hū ki ai. Koe'uhí ko 'etau Patisetí eni 'oku vaeua mālie ko e 'ai ke totongi'aki pe kau ngāue.

Ko e anga ko ē sió 'e faifai pe 'e 'alu pe ia ke a'u ki he nimangofulu tupu 'a e peseti 'e ngāue'aki fakakaungāue. Ka ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke tau ngāue'aki ai 'a e sekitoa tautahá ke 'ave ki ai ha fakaiuia 'o fakafou 'i he potungāue ko eni ke ne hanga 'o fanafanau'i mai ha ngaahi faingamālie makehe ma'á e ngaahi vāhengá. Pea ko u faka'amu pe 'e a'u atu ki he tu'unga 'oku lava mu'a 'e he Patiseti ko eni pe 'oku hā mai he fakamatala ko eni pe 'ikai kae 'omai ha me'a fe'unga ki he nima 'o e Minisitā ko eni ke ne hanga 'o fakahoko.

Ko e talanoa ko ē ki he takimamatá Sea ko u lave'i pe na'á ke pehē he fokotu'u 'e langa ho ki'i hōtele 'i Fangaloto. Ka ko u pehē Sea ko e takimamatá 'oku faingata'a ange ia. 'Oku faingata'a ange ia Sea he koe'uhí ko e ongoua ko ē, toutai, ko e ngāue fakamea'a mo e feinga'i ke tau fai e *processing*, fo'i kī ia. Ko e takimamatá 'oku hangē ia ha hala kuo ... (mate maika)...pea tupu fakautuutu ka fakaiuia. Ka koe'uhí ko e natula ko ē 'o e takimamatá 'i Tongá ni mahalo pe 'e tonu pe 'eku laú 'Eiki Minisitā Takimamata, mahalo 'oku tau fika 12 he 'ū fonua ko ē e Pasifikí ...

<006>

Taimi: 1530-1535

Taniela Fusimalohi: ... he fakahokohoko ko ē, mo'ua 'a Fisi ia mo Tahiti, *Cook Island* 'i he'etau takimamata ko e 'oku fai, he 'oku 'i ai pe hono ngaahi palopalema. 'Ikai ke 'i ai ha'atau kautaha vakapuna. Hala ia, 'oku palopalema 'etau kekekele ke ma'u ke fai ai 'a e ngāue ko eni. Ko 'etau *cost of doing business* fu'u mamafa. Pea he 'ikai ke tau lava 'etautolu 'o afe'i ngofua ha ngaahi pisinisi e takimamata ke nau a'u mai ki Tongá ni. Mahalo pe 'oku ai pe ha fa'ahinga founa ia e Feitu'u na mo ho kautaha ke fokotu'u 'a e hotele ko ena 'oku ke me'a mai ki ai.

Ka ko e anga ia ‘a ‘eku vakai ‘aku ia ki he anga ko e ‘a ‘ene tu’u ‘a e faka’ekonōmika, ko u tui ko e vahevahe ko eni ‘oku ou tui ‘oku, ko u tui pe ‘oku tonu pe ke fakahanga ‘e he Pule’anga ‘o fakatonutonu pe ‘etau ‘alu ko eni ke fakaivia mu’a, fakalelei mo ai ha *incentive* mei he tafa’aki faka’ekonōmika.

Sea, ko e poini ‘e taha ko u fie’ohake koe’uhi he ‘oku mahu’inga koe’uhi he te ne ala uesia lahi ‘etau patiseti. Na’e ‘i ai e fakamatala na’e ‘omai na’e ma’u ‘o pehē, ‘i ai e fokotu’u ‘a e Pangikē Pule, ki he Pule’anga, ke ‘omai ha 30 miliona ke kake’i ‘aki e Pangikē Fakalalakalaka.

Sea, ‘oku te’eki ke ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai ia he fakamatala patiseti ko eni pea ko e me’a fa’ahinga me’a pehē foki ‘oku ou ‘uhinga ki ai, ‘a e taimi ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘asi ai he kamata kae toki ‘asi ia he loto me’a ‘o hangē ha tēvolo, ‘o ‘asi holo ia ‘o ne fai ‘a e ngaahi maumau ‘i loto. Sea, ko e ko e ‘oku ke mea’i pe me’a na’e hoko, ‘i he ta’u

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga

Taniela Fusimalohi: Ko au,

Sea Komiti Kakato: ‘U me’a ko ena ‘oku ke me’a mai ‘aki ko e me’a pe ia ‘oku fa’a hoko mai he ngaahi ta’u mai ko ‘ē. Mau fononga mai he Fale ko eni. Toki ‘asi mai ‘u me’a kimui. Taimi ‘e ni’ihi ‘oku mau fa’a toki fehu’i he, hā e me’a ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai e me’a ko ‘ē he me’a ko ‘ē, Patiseti. Fai pe ‘e Tongatapu 5, mea’i lelei pe.

‘Aisake Eke: Sea, tapu atu e, ‘ikai ke toe mahalo na’e me’a pehē fuoloa kuo ka ‘oku ‘ikai ke tau toe hokohoko atu ‘a e ngaahi me’a ko ia ‘Eiki Sea,

Sea Komiti Kakato: ‘Io,

‘Aisake Eke: Tau *born* again. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Sio, ke me’a ki ai, mo’oni au, hū mai ia hē kapau te u to’o hake au ia heni ai fo’i me’a ia heni ‘oku fakatūmutumu moutolu ai, 77 miliona vahevahe he Pule’anga ko eni. Hala ke ‘i ai hano ‘uhinga fakalelei ‘e taha 77 miliona ko ia. Me’a mai pe koe fēfē ke ke me’a mai he Patiseti, taimi ni. Ko e taimi ko ē tohi fehu’i, fehu’i leva ‘ave kia nautolu ke nau tali mai ange fo’i 30 miliona ko ena ‘oku ke me’a mai ki ai, he ko u tuku pe ‘e au ke ke malanga.

Taniela Fusimalohi: ‘Eiki Sea, ko e ‘uhinga foki ‘eku fehu’i he te ne uesia ‘a e Patiseti ko eni ka hoko, ‘a e Patiseti ko eni ‘a e 899 ko ‘ē

Sea Komiti Kakato: ‘A eni ‘oku ou tala atu

Taniela Fusimalohi: Pea ‘alu leva ‘etau Patiseti ‘atautolu ‘o 900 tupu miliona. Ko e me’a ko u ‘eke ai ko e ki ha tali, he ko e me’a ko ē na’e fakamatala ko ē na’e ‘omai, ko ‘ene a’u mai ki Sune ko eni lolotonga ni ‘oku nekativi e me’a ‘oku ‘i he pangikē ko eni. Ka ko e anga ‘eku fehu’i ke ‘omai ange ha tali kapau ko e *intention* eni sio ‘oku tatau pe ia mo e ngaahi me’a ‘oku ou fou mai ai

Sea Komiti Kakato: Ka ko hono pango he ‘ikai ke u tukuange he ‘oku ke ma’u ia he Feitu’u na ‘ikai ke ma’u ia he kau Mēmipa, hangē ena ha ki’i fo’i fakatotolo *CIA* ‘oku ke fai ‘i tu’a toki ‘omai leva ‘o mono mai he me’a ko eni.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai, ko e ‘ai ko e ngaahi me’a ‘oku ne pehē ‘e uesia mo e me’a ‘oku mahalo ‘oku fakakaukau ia ‘oku ai ha *dividend* lahi ‘a e *TDB* ke tokoni mai ki he *revenue* ‘a e Pule’anga ‘oku ‘ikai Sea. Pea kapau ‘e fie ‘ilo pe ki ai ‘a e Fakaafonga ‘oku ne pehē ‘e uesia lahi. Uesia lahi ko e hā e ‘uhinga, ‘oku ‘ikai ha *dividend* ia ‘e ala *pay* mai mei ai ke ne pehē

Sea Komiti Kakato: Ko e uike kuo ‘osi, na’e me’a mai pe ‘e 5 ‘oku ‘ikai he ‘ikai ke totongi *dividend* ‘a e *TDB*

‘Eiki Palēmia: *TDB*, ko ia ‘a ia ko e ‘uhinga pe ‘e uesia fēfē kapau ‘e uesia ai ‘ikai ke ma’u ha pa’anga ‘oku lolotonga ‘ikai pe ke ma’u ha seniti he taimi ni fakatatau ki he *dividend* mo e polisī, ka ko e anga

‘Aisake Eke: ‘Io, tapu mo e ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakato, ‘io, ko e poini ia ‘oku ‘osi ‘ohake ko eni ‘e Tongatapu, ‘Eua 11, 17 11 ko ia. Ko ia ko e tu’unga fakapa’anga ko ē ‘oku ma’u he ngaahi fakamatala ‘oku ha’u mei he Pa’anga Pule, ‘oku si’isi’i ‘ene pa’anga, ‘ene *equity*, pa’anga ‘inasi, fu’u lahi e nō. Pea ko e taimi ko ē ‘oku lahi ai ‘a e nō ia, fakatefito kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi nō ia ‘oku ta’epau, *non-performing*, ‘e si’isi’i leva ‘a e pa’anga ko e ‘oku ‘inasi ko ē ke ne fai’aki ko e ngāue.

He ‘oku ke ‘ilo’i mea’i pe Sea, ko e fakapa’anga ha kautaha, ‘oku fakatefito mei he me’a ‘e 2. ‘Uluaki fakapa’anga mei tu’a ‘a ia ko e nō ia, pea ko hono 2, fakapa’anga mei he sino’i pa’anga e kautaha ko ‘anautolu ha’a nautolu ‘a e kautaha pea toki fakalahi ai pe he’ene tupu. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku mahino mai mei he Pangikē Pule, ‘oku ngalingali ‘oku si’i fu’u lahi e nō, si’isi’i e pa’anga ngāue, ‘a ia ko ‘enau *capital* pea ‘oku nau fiema’u ke faka toe fakalahi e pa’anga ‘inasi, *recapitalize*.

Sea, ko u manatu’i au mahalo ko e 19 na’e ‘osi ‘ai he Pangikē Fakalalakaka e fo’i founga ko eni, mahalo ko e 1990 tupu, na’e ‘osi tō lalo e Pangikē ko eni, ‘a e *Tonga Development Bank*, fu’u lahi e nō maumau ‘o ...

<007>

Taimi: 1535-1540

‘Aisake Eke: ... palopalema e ngaahi nō pea na’e fiema’u ia ke toe fakalahi ‘a e pa’anga ko ē ‘a e Pule’angá, ‘inasi ‘a e Pule’angá pea ko e Pule’angá na’a nau hanga ‘o fakapa’anga ‘a e me’a ko iá. Pea na’e kau ai nau lave’i pē he motu’á ni ia na’e fekau ‘a Afu’alo Matoto he taimi ko iá na’e kei ngāue he Pangikē *Westpac*, Pangikē Tongá. Na’e fekau ke tuku atu e vāhenga lahi kae ha’u ‘o tokoni ki he Pangikē Fakalalakaká. Pea na’e ‘i ai mo ha ngaahi tokoni fakatekinikale pea mei ‘Aositelēlia ko e *project* ‘a e *ADB* koe’uhí ke nau tokanga’i ‘a e *management* pea mo e *governance*.

‘A ia ko e fehu’i ko ē ko eni ‘oku fiema’u ke toe fakalahi e silini ‘a e pangikē. Pea kapau leva ‘oku ‘ikai ma’u ia, pau ke hanga he Pule’angá ‘o hū he’ene ‘Esitimetí ‘o fakalahi ‘a ia ko u tui ko e ngaahi me’a ia ‘oku fiema’u ke mahinó pe ‘oku fēfē tu’unga ‘o e Pangikē Fakalalakaká he taimi ní. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ‘uhinga foki ia ‘eku fehu’í ke fai mai mu’a ha tali ‘a e Minisitā Pa’angá. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ko e lekootí, ko e ‘uhinga pē ko ‘ene uesia ko ē ‘etau Patisetí. Pe ‘oku fai leva ‘a e me’a ko ení he taimi ni pe ‘oku ‘i ai ha palani kehe ia ke toki fai ai? He ko e *recapitalisation* ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e talanoá ‘e hoko ‘o kapau ‘oku fiema’u ke hoko. Ka ko e fiema’u pē ke fai mai angé ha talí pe te ne uesia ‘etau Patisetí ka fai he taimi ni pe ko ha me’a ia ‘e fakapa’anga mai ia mei he feitu’u kehe. He koe’uhí ‘e toe lahi ange ‘a e tānaki ‘o ‘etau tukuhaú he, he ko e me’a ‘e hokó ko e fakatau *share* foki mei hē ke fakapa’anga ‘akí.

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa’anga me’a mai.

Tui Pule’anga ‘ikai uesia Patiseti he hoha’a ‘ohake ‘Eua 11 fekau’aki mo e vakai’i tu’unga ngāue fakapangike TDB

Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatapu atu Sea, tapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tongá kae fai atu pē ha ki’i lave ki he fehu’i ko ení ‘oku tuku maí. Ko e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e, hangē ‘oku fakahoko atú ‘e he ‘Eiki Palēmiá he uike kuo ‘osí, ko e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e Pangikē Fakalalakaká he taimi ní ‘oku tu’u pē he tu’unga fakapa’anga pē ‘oku nau kei ngāue ‘aupito pē Sea. Pea ‘oku tau’atāina pē foki ‘a e pangikē ‘a e pangikē fakafonuá ia he’ene vakai ki he ngaahi ngāue hono vakai’i ‘a e ngāue fakapangikē ko ení ‘a e pangikē.

Pea ‘oku ‘i ai pē ngaahi me’a ‘oku fakahoko mai ‘oku tonu ke fai e vakai ki ai pea ‘oku ‘i ai pē mo e ngāue ia ‘a e, hangē ko e me’a na’e me’a ‘a Tongatapu 5 ki he ngaahi nō te’eki ke totongi mo e ngaahi tafa’aki pehē. ‘Oku lolotonga ‘i ai pē ngāue ia ‘a e pangikē ‘oku lolotonga fakahoko ‘i he taimi ni ki he, fekau’aki mo e ngaahi nō ko iá. ‘A ia ko e ngaahi nō ko iá ‘oku, ko ia ko e fakamatala ia ‘oku ‘i he pangikē pe ia. Ka ‘oku fai ‘a e ngāue ki ai koe’uhí ke, pe ko e hā e tu’unga ‘oku ‘i ai ke ne hanga ‘o tokoni ke solova ‘a e palopalema ko ení ko ē ‘oku lolotonga hā mai ko ē hangē ko e tohi ‘oku fakahā mai ‘e he me’á. Pea ‘oku lolotonga lele pē ngāue ki ai ‘a e pangikē.

Felāve’i mo e Patisetí ko e fakafuofua atu foki ení ia ‘a ‘amautolu he Patisetí fakatatau mo e fakamatala ko ē ki he ngaahi ngāue ‘oku fakahoko ‘e he Pangikē Fakalalakaká ki ai. Pea ‘oku hangē pē ko ‘ene hā atu ‘i he Patisetí ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane, he ‘ikai ke uesia ‘a e Patisetí ia he sio ki he kaha’ú ‘i he tu’unga ko iá fakatatau ki he tu’unga ‘oku mau fakafuofua mo sio ki ai he taimi ní mo e ngaahi ngāue ‘oku fokotu’utu’u ke fakahoko fekau’aki mo e Pangikē Fakalalakaká. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘ai pē ke u ki’i muimui atu he ‘isiu ko ení. He ko e *press release* ení he ‘aho 27 ‘o Mē 24 e pangikē. Ko hono fakaleá ‘oku pehē, *shareholder commitment*. *TDB’s major shareholder has committed to injecting additional capital to support our growth ...*

Sea Komiti Kakato: ‘Ai ‘o liliu faka-Tonga Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ko e fakaleá ‘oku, ko e *major shareholder* e pangikē kuo nau ‘osi *commit* ki hono fakahū mai ha silini tānaki ke ne poupu’i ‘a e *growth strategy* ‘a e tupu fakapalani ‘a e potungāué. ‘A ia ko ‘eku ‘uhingá ko e ‘uhinga ia ‘oku lave ki ai ‘a ‘Eua 11, kapau ‘e fai e fo’i *commitment* ko ení Sea, *it will reflect* ‘i he’etau Patisetí. Kuo pau ke, ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia he Patisetí te ne *address* mai e palopalema, he ko e palopalema ko ení ‘oku, *is real*, ‘oku mo’oni.

‘Oku fiema’u ke fai ha *mitigation* mei he tafa’aki ‘a e Pule’angá. Ka ‘oku ‘uhinga pē ‘eku hanga ‘ohaké ko e ‘ohake ‘isiú ke fakama’ala’ala mai angé aí he ko e ‘ū me’a eni ‘oku ‘ave ki he kakaí. ‘Oku fiema’u pē ke tau taliui, ‘ata kitu’a ‘etau ngāuē kae lava ke ma’u e *confident* ‘a e kakaí hono fakalele e fonuá ni Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ‘uhinga foki ia ‘eku fakatalanoá ‘oku mahu’inga ‘a e palopalemá ia he ko e me’a eni ko ē ‘oku fakamatala maí ...

<001>

Taimi: 1540-1545

Taniela Fusimālohi: .... ‘oku pehē ‘e he Pangikē Pule ‘oku ‘osi *lost confidence* ia ‘a e Pangikē. Kapau leva ‘e ‘i ai ha *statement* pehē ni mei he Pangikē Pule pea mahino leva ia ‘oku *serious* ia ke fai ki ai ha tokanga. Pea ‘ikai ke ngata ai Sea, na’e ‘aho ...

‘Eiki Palēmia: Ko e fo’i tohi fē eni ‘oku me’a ki ai ‘a ‘Eua ‘a eni ko ē *lost confidence* ke ‘uhingá pē ki he ‘etau lekooti, *knowing* pau ke ‘omai. Ko e ‘uhingá pē ko e fo’i *exact word* ko ē ‘oku ne ngāue’aki, *lost confidence* pē ko fē ia ‘oku ‘asi ai.

Taniela Fusimālohi: Ko e ngaahi me’a ko eni *communications* ko eni ‘osi ma’u pē mo ia ‘e he Pule’angá Sea ‘oku ‘ikai ke u tui au ia ‘oku pē ‘e fiemālie ke ...

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ko e ‘uhingá ko e Fale Alea eni ia ‘e Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Ko e me’a ‘oku ou fie tokanga ki ai Sea, he ko e, ‘oku *very serious*.

Sea Komiti Kakato: Mou ki’i me’a mai, me’a hifo ki lalo ka u ki’i lau atu ‘a e me’a ko eni, ‘osi pē pea ke toki hoko atu ē.

‘Oku ngofua ki he ‘Eiki Sea pē ko e Sea ke ne fakatokanga’i leva ‘a e Falé pē ko e kōmiti ki ha Mēmipa ‘oku ne toutou lea ki ha me’a kehe, kae ‘ikai ko e me’a tonu ia ‘oku fai ai ‘a e alea, pē ko ha’ane fetoutou fefoki’aki ha’ane fakakikihi pē ‘a’ana ‘iate ia. Fakafofonga, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane kākākunga ‘a e me’a ia ko ena mo ‘etau feme’a’akí fakamolemole he ‘oku ‘i ai pē taimi ia, kia au ia ‘oku ‘i ai ho’o mo’oni he ‘oku ke ma’u ‘e he Feitu’u na ma’u ‘e Tongatapu 7, ka ‘oku ‘ikai ke ‘i loto ia ‘i he’etau Patiseti.

Ko e me’a ko ē ‘oku fehu’i ‘e he Pule’angá pē ko e mo’oni ‘e uesia ‘a e 30 miliona, pea ‘oku ‘osi tali mai ‘e he Pule’angá, ko ia?

Taniela Fusimālohi: Ko ia, ko ia Sea, ko e ‘uhingá foki ke fai mai ha tali pau, ko e, ‘e ‘asi pē ia ‘i he’etau miniti. Ko e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e manavasi’i, na’a pehē ia ‘i he ‘aho ni, hangē pē ko ‘eku talanoa ‘anenai na’a pehē ia ‘i he ‘aho ni, ‘ikai, ka ‘e a’u atu ia ki he uhouhonga ‘oku fai ‘a e me’a ia ki ai.

Sea Komiti Kakato: Sai pē ia, ka pehē mai pē ‘ikai, pea ko e talí ia, he ‘ikai ke tau toe lava tautolu ‘o toe fulihi, he Fale.

Paula Piveni Piukala: Sea te u ki'i tokoni atu. Ko e 'uhinga foki ia Sea 'a e mahu'inga 'a e mafai 'oku 'i he Fale ni, 'oku 'i he Feitu'u na, ke ke hanga 'o *demand* 'a e Pule'anga ke nau 'omai ha tali tohi he me'a ko eni, he ko e me'a ko eni te tau iku mai ki ai.

Ko e mahu'inga ko ē Sea ke tau hanga 'o sivilisivi'i 'a e, 'ikai ke fe'unga pē tataki 'oku fai 'e he Pule'angá. Ka ko e taukave ko ē 'oku fai 'e 'Eua 11, pea 'oku tui ki ai 'a e motu'a ni, ko e *issue* ko eni te ne *impact* he'etau Patiseti. He ko e, manatu'i ko 'enau talamai ko e fakafuofua pē. Ko 'etau fatongia leva ke tau hanga 'o sivilisivi'i 'i he *best possible ways*, ke tau lava 'o *ascertain* ha fika 'oku pau, pea ko e 'uhinga ia 'eku kolé Sea pē 'e me'a ní 'e lava 'o 'oange ha tu'utu'uni, *direction* mei he Feitu'u na ki he Pule'angá ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku ke mea'i pē 'etau founa ngāue 'i he Fale ni, ko e fehu'i tau tali tohi ki he fehu'i tohi, pea kuo pau ke tali tohi mai 'e he Pule'angá.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e *issue* eni ia 'i he Patiseti. Ko e *it's relevant issue* 'a e me'a ko eni 'i he Pangikē ki he Patiseti Sea.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko 'eku kole ia Sea ...

Sea Komiti Kakato: Kumi mai angé Kalake 'a e kongá ko ia.

'Eiki Palēmia: Sai pē ke kumi 'e he Kalake, 'oku ou kole atu pē ki Tongatapu 7 ke ne tuhu'i mai angé 'a e anga fēfē 'a e uesia 'a e Patiseti 'i he fo'i me'a ko eni. 'Uluaki fakahoko hangatonu mai angé ko e 'uhinga ka mau tokoni atu 'a hono fakama'ala'ala, 'e anga fēfē 'a e ...

Paula Piveni Piukala: Sea, kātaki pē Sea he fakalōloa. 'Oku 'ikai ko e 'uluakí pē eni, ko e fakatau vakapuna ...

'Eiki Palēmia: Tali mai pē 'a e fehu'i, tali mai fehu'i.

Paula Piveni Piukala: ... na'a tau toki hahaka hake pē.

'Eiki Palēmia: Ko fē me'a he Patiseti 'e *affect* ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: ... Ko e *host* ko eni 'o e *FORUM*, tau toki hahaka hake pē.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ko 'etau toki 'osi eni 'eku lau atu, Fakafofonga ko 'etau toki, ko e toki 'osi eni 'eku lau atu 'a e tu'utu'uni.

Paula Piveni Piukala: Ko e Pangikē ko eni te tau toe hahaka hake pē.

Sea Kōmiti Kakato: Kau ki'i, ke ngāue'aki 'e koe founa ko ia.

'Eiki Palēmia: Tuku 'a e hahaka kae tali 'a e fehu'i.

Sea Kōmiti Kakato: Tali 'a e me'a ko ē 'oku 'omai 'e he Palēmia ka tau hoko atu.

‘Eiki Palēmia: ‘Io ka mau tokoni atu, ko e hā ‘a e kongá ‘e Tongatapu 7?

‘Aisake Eke: Sea ka u ki’i tokoni atu pē.

‘Eiki Palēmia: ... ‘Ikai ko Tongatapu 5 na’a ku ‘eke ki ai ko Tongatapu 7 na’a ku ‘eke ki ai ‘e Sea, tali mai he ko ia ‘oku ne ... mai.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io, tali atu ia ‘e Tongatapu 7. Tongatapu 7.

‘Eiki Palēmia: Ko fē kongá ‘i he ‘Esitimetri.

‘Aisake Eke: Ko ia, ko ia.

‘Eiki Palēmia: ‘E Tongatapu 5 te ke ‘alu koe ki Ha’ateiho mo Pea. Te ke me’a koe ki ai?

‘Aisake Eke: Ko e tokoni pē ki he ...

‘Eiki Palēmia: Tā ko ē ‘oku ‘ai ia ‘o tuku atu ki Tongatapu 5, sai pē ia kae kehe pē ke fakama’ala’ala mai ‘a e me’a ‘oku ...

‘Aisake Eke: ‘Ikai ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: Hoko atu ‘e ‘Eua 11. ‘Io pē ‘i me’a mai angé pē ko e hā ‘a e me’a ‘oku ke tokanga ki ai.

Fakama’ala’ala Tongatapu 5 ki he uesia ala hoko mo e fiema’u ke fakalahi 30 miliona ki he Patiseti

‘Aisake Eke: ‘Io, ‘io, kātaki fakamolemole pē ‘Eiki Sea pehē ki he Kōmiti Kakato. Ko ‘ene uesia eni ‘a e Patiseti, kapau ‘oku mo’oni ‘oku fiema’u ha 30 miliona ke toe ‘ave fakalahi ‘a e pa’anga ko ē *share* ko ē ‘i he *TDB*, manatu’i foki ko e tu’u he taimi ni ‘oku lave’i ‘e he motu’a ni ‘oku ‘i ai ‘a e kautaha ai ‘e 2 kehe. Kau ma’u *share* ai ‘e 2 kehe. ‘A ia leva te nau vahevahe, ka ko e fongá eni, pau ke fakalahi ‘e Falepa’anga ...

<002>

Taimi: 1545-1550

‘Aisake Eke: ... ‘Esitimetri tau pehē tau ‘oange fiema’u ‘e Fale Pa’anga ‘a e Pule’anga ke mou tukuhifo ha pa’anga ‘e 20, pau ke hū ia he ‘Esitimetri ko ē ‘a e Fale Pa’anga ki he ta’u kaha’u.

‘A ia ‘e fakalahi’aki ‘a e pa’anga ‘a Fale Pa’anga ‘aki ‘a e 20 miliona hū ia heni. Pea ko e fehu’i leva kapau ‘e fakamole ‘e totongi mei fē, ko e fehu’i ia ko ē ‘i heni. Kapau ‘e hū mai heni ko fē leva ‘a e hū mai, ko e hā te ne fakapa’anga fēfē Sea. ‘A ia ko e talí pe ki ai, ‘io ko e me’a ia ko ē te ne hoko, pea ‘e hū ia he tafa’aki ko ē ‘inasi koe’uhi ko e *equity payment* kupu 21 ko ē fanga ki’i kulupú Sea. ‘A ia ko e me’a ia ‘e hokó ko ‘ene uesia ia ‘e hoko he ‘Esitimetri kapau ‘oku palopalema e Pangikē Fakalalakaka pea fiema’u he Pule’anga ke ne fakalahi ko e fongá ia Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō mou mea'i pe ko e fakakaukau pea mo e mea'i he Feitu'u na e. Ka ko e Pule'angá 'oku tau mahu'inga pe ke tau fanongo ki ai pe 'oku tatau pe 'oku 'ikai ke tatau, ka kuo pau pe ke a'u atu ki ha tu'unga te tau 'eke 'o 'eke pea 'i ai pe fatongia Mēmipa 'e fai ki he Pule'anga, 'io 'Eua 11.

Tokanga 'Eua 11 ke 'ata ki tu'a ngāue'aki 30 miliona pa'anga he Patiseti

Taniela Fusimālohi: Ko e 'uhingá foki ia Sea 'a e 'eke he te tau ala ngāue'aki 'a e ngaahi me'a kehe he Patiseti hangē pe ko e me'a na'e hoko ki he pa'anga *budget support* 'a 'Asitelēlia te tau fā holo 'o fā atu pe 'o ma'u mai 'a e me'a 'oku ma'u he taimi ko ia. Ko e me'a hala foki ia 'omai ia 'o tāpuni'aki eni.

Sea Komiti Kakato: Mou tali mai Pule'anga.

Taniela Fusimālohi: 'Oku 'i ai mo e ...

'Eiki Palēmia: Tuku pe ke u tali atu ke tuku ā 'ene 'ai. 'Oku anga'aki pe he Fakafofonga ni 'ai holo ko ē taufā holo pe ...

Sea Komiti Kakato: Me'a ki lalo 'Eua 11.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu Sea 'oku ke hanga 'e koe 'o tukuhifo ki lalo 'a 'Asitelēlia 'o pehē 'oku 'ikai ke nau 'ilo 'enau me'a 'oku fai, tuku ia ko e vā ia 'oku mahu'inga ke tau tauhi. Kapau 'oku 'i ai ha me'a ia 'oku ke mamahi ai koe ai he Pule'anga ha'u pe koe ki he Pule'anga tuku ho hanga 'e koe 'o fakafehu'ia 'a e founa ngāue kuo tali 'e 'Aositelēlia ke tokoni'i mai ai hotau ki'i fonua. Pea ko e me'a hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 5. Sea 'e lava lelei pe ia 'o *redirect* ha *term deposit* mei ha feitu'u 'e taha 'o 'ave ki he Pangikē Fakalalakaka ke toe sai ange ai 'enau ki'i senitií me'a'i pe ia 'e Tongatapu 5. 'Oku 'ikai ke 'uhinga e *necessary* ko e *buy equity share*. Ka ko e toe 'uhinga pe ia ko ha toe 'oatu pe ha *term deposit* ke fakalahilahi'aki e ki'i seniti. 'Oku lahi pe ngaahi founa 'oku mau kei fai pe talanoa me'a'i pe he Minisitā mālōlō he ko e ngaahi me'a pe 'oku fa'a fai 'o talanoa'i mo e *Reserve Bank* mo e 'u alā me'a pehē. Ko e hā e me'a 'oku fai ki ai, ka 'oku tu'u he taimi ni 'oku te'eki holomui e *Retirement Fund* te'eki holomui e Pule'anga pea mo e *National Retirement Fund* mau kei fengāue'aki pe ko e 'uhingá pe ko e lelei ko eni 'a e pangikē ko eni ke fai ha ngāue ki ai ke tokoni ki ai mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia.

Paula Piveni Piukala: Sea te u ki'i tokoni atu pe felāfoaki he 'isiu ko eni. 'Oku 'ikai ke u tui ko e 'uhinga ia 'a 'Eua 11 ko hono lī ki lalo 'a e Pule'anga 'Asitelēlia. Ko e 'uhinga 'a 'Eua 11 ke 'ata kitu'a 'etau fakahoko fatongia. Ko e fetu'utaki na'e fai mei he 'ofisi ko e *discretion* pe ia 'a e Pule'anga ke nau 'ave e silini. Ko e fo'i *clarity* pe ia na'e fiema'u ke 'ohaké. Ko e 'ai pe ia ke tekemu'a mai 'a 'Aositelēlia ke toi ai 'a e fakahoko fatongia ta'etaliui ta'e'ata kitu'a. Ko e 'isiú ia, pea ko u tui 'oku mahu'inga.

'Eiki Palēmia: 'Ai pe ke u tali atu ko e 'uhinga 'e 'osi pe 'aho ni he talanoa'i.

Paula Piveni Piukala: Ko e mahu'inga ia Sea 'eku lave atu e me'a ko eni e pangikē.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Tongatapu 7.

'Eiki Palēmia: Ke tali atu ai leva 'a e fehu'i ko ena na'e ...

Sea Komiti Kakato: Ke tali mai ke mou fiemālie.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e 'uhinga ia ke hangē 'oku mau toi mai. Ke toi fēfē he na'e 'omai kātoa 'a e 'ū *transaction* ki Fale Alea ni ko e toi ia?

Sea Komiti Kakato: Ko 'eku fehu'i ki he Feitu'u na 'Eiki Palēmia na'e lāunga 'a 'Asitelēlia?

'Eiki Palēmia: 'Ikai ke 'i ai ha lāunga 'a 'Aositelēlia na'a nau loto lelei 'omai 'a e *correspondence* ko ia he ko e 'uhinga na'a tau fiema'u ke tokoni'i 'a e kautaha ko eni 'i he ta'imi ko ia. 'Ikai ke 'i ai ha palopalema 'e taha mau fefakamo'oni'aki ma'u mai e seniti. Hoko atu e ngāue, ka 'oku hangē ia ko ē na'a mau ō mai mautolu 'o toitoi mo 'Asitelēlia ha tuliki hē 'o fai 'a e alea. 'Oku 'ikai ha me'a pehē he 'oku pau pe ke tali angi mo 'Asitelēlia ki he kakai totongi *tax* 'a 'Asitelēlia.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Palēmia: Ki he pa'anga 'oku nau 'omai mālō.

Paula Piveni Piukala: Mālō ko u faka'apa'apa pe au ki he Palēmia. 'Oku 'ikai 'aupito ko e 'uhinga ia e fakamalangá ko e 'uhinga ke tukuhifo kinautolu. Ko e mahu'inga foki eni 'a 'ene 'asi mai he Patiseti. Sea ko e Patiseti ko ē he ta'u kuo 'osi tatau pe ki he Patiseti he 2022/2023, 2023/2024 hala mo ha ki'i me'ime'i *allocation* ai na'e tuku mai he Pule'anga.

'Eiki Palēmia: Sea ko e fakatonutonu eni mahalo 'oku tonu pe ke tu'o taha pe pea tuku ā 'a e ngāue'aki 'a e me'a ko ia. 'Oku ngofua 'i he Lao Pa'anga 'eke atu pe ki ho *neighbour*, me'a atu pe ki ai. 'Oku ngofua ke 'omai ha pa'anga na'e 'ikai ke 'asi he Patiseti 'o kapau ko ha tokoni mai lolotonga e ta'u. Ko e fo'i me'a mo'oni ia.

Paula Piveni Piukala: Sea kapau te tau ...

'Eiki Palēmia: 'Oua te tau toe foki ki ai kapau pe 'oku ke ...

Sea Komiti Kakato: Mou tali e fehu'i ka tau hoko atu.

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

<003>

Taimi: Taimi: 1550-1555

Sea Kōmiti Kakato : .. Ko e me'a mai ko ē 'a e Palēmia ki he Feitu'ú na pea ke tali 'a e fehu'i ka tau nounou 'oua 'e toe teke'i ki ha taha!

Paula Piveni Piukala : Ko ia. Sea ko 'eku poini na'e 'ikai ke 'asi 'i he 22/23 kai ke 'asi 'i he 23/24 *lapse* 'a e fo'i fakamole ko eni he fo'i ta'u fakapa'anga 'e 2. 'Ikai pē ke 'asi, tau toki hahaka kātoa hake pē he ta'u ni, 'oku faka'asi mai 'oku pa'anga 'e 7.5 miliona na'e 'alu ki he

kautaha vaká. ‘Omai mei he pa’anga mei he CSF Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga ‘oku fe’unga kátoa mo e \$21miliona.

‘Eiki Palēmia : Ko eni ‘oku ou fie ‘eke ange. Ko e hā ‘a e CFS ko ha kautaha ma’u pa’anga ia? Ko e *donor* ia?

Paula Piveni Piukala : Ko e fakamatala pa’anga ē ‘a e Pule’anga Sea ‘osi ‘atita’i *PublicAccount*. Ko ‘eku poini ‘oku ‘ohake Sea. ‘oku mahu’inga ke tau talanoa ma’ala’ala he *issue* he ‘oku a’u ē ki he Tō Folofola ko e hā ‘oku tau fakapulipuli’i ai. Poini ia ‘oku ou hoha’a ki ai Sea.

‘Eiki Palēmia : Foki ki he Tō Folofola ko e me’a ia ‘oku ke angamaheni ki ai e toi ki he Tō Folofola.

Paula Piveni Piukala : Pea kapau ‘oku hoha’a mai ko hono fakapulipuli totonu ke tau talanoa ma’a..

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga ko e ngata eni ‘oua na’a ke toe ‘ohake ‘Ene ‘Afio ‘i he Sea Kōmiti Kakato ē.

Paula Piveni Piukala : Sea, ko e ‘uhinga ‘eku ‘ohake he ko hono ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke fai e Fale ni ki he Tō Folofola ‘oku ‘omai.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga Tongatapu 7 ko e tu’o 2 eni ‘eku fakatokanga ki he Feitu’ú na. Fakafofonga ‘oua te mou toe ‘ai e me’a ko ia ‘oku ‘ikai ke u fa’a sai’ia ‘ikai sai’ia he fanongo ki he me’a ko ia ke ‘ohake. ‘Ai ho’omou taukei mo e poto ngāue’aki pē ia he Fale ni ‘oua pē lave ki he ‘u me’a pehē fakamolemole. ‘E 10, na’a ke malanga pē he fu’u houa pongipongi ‘o ‘osi. ‘Ange kia 11 ke hoko atu ‘ene me’a.

Kapelieli Lanumata : Ki’i tokoni pē ‘ikai ke a’u ia ‘o miniti ‘e 1 ko u tui ‘e tokoni pē ia ki he fakama’ala’ala e *issue* kapau ‘e laumālie ki ai e Feitu’ú na. Tapu pea mo e Feitu’ú na Sea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa e Hou’eiki Kōmiti Kakato. Ko ‘eku ki’i fie tokoni pē au ki he me’a ko ia ‘oku lave ko ē ki ai ‘a ‘Eua 11 ‘a e me’a ko eni ko ē ‘oku ui ko ē ko ē ko e patiseti tēvolo. Mea’i pē ia ‘e he Feitu’ú na hangē ko e taimi ko ē ko ē...

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu ē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ko e patiseti tēvolo ‘i he me’a ko eni ē.

Kapelieli Lanumata : ‘Oku ai foki ‘a e me’a ‘i he faiva ko e *behind the scene*.

Sea Kōmiti Kakato : Ka ‘oku ‘ikai ke ai ha patiseti tēvolo, mo kole fakamolemole mai kia au he te u ‘alu ki he Tohi Tu’utu’uni.

Kapelieli Lanumata : Fakamolemole atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Na’e ai ha me’a ko e patiseti tēvolo?

Kapelieli Lanumata : Fakamolemole atu Sea he patiseti tēvolo.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io.

Kapelieli Lanumata : Ka na'e me'a mai foki e 'Eiki Palēmia ko e kātoa e 'u *transaction* 'oku 'omai pē ki he Fale 'a e Feitu'u na pea mo e Hou'eiki Mēmipa, 'a e talanoa ia ko eni ki he *issue* ko eni ko ē ki he Lulutai. Ko u tui ko e me'a tatau pē eni 'oku tau talanoa ai ki he me'a ko eni ki he Pangikē Fakalalakala.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga fēfē ke mo toki me'a moua mo 7 he Lulutai ha taimi, ka tau 'ai ange 'a e 30 miliona ko ia 'oku tokanga ki ai 'a 'Eua 11. Tali mai ange Hou'eiki Pule'anga ki he fehu'i ko ia. 'E ai ha nounou ai 'a e patiseti 'osi pē pea toki hoko atu ki he Feitu'ú na. Minisitā Pa'anga.

Tali Pule'anga 'ikai ha nounou he Patiseti & 'ikai 'asi 30 miliona tokanga ki ai kau Fakafofonga Kakai he Fakamatala Patiseti

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ki'i tali atu pē ki ai Sea, tapu mo ko e tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea. 'Ikai. Ua 'oku 'ikai ke 'i ai ha 30 pehē he patiseti 'oku 'ikai 'asi atu ia he Fakamatala Patiseti 'oku 'asi ia he Tohi Patiseti. Ko e talanoa ia he fo'i tohi na'a ne ma'u ka 'oku talanoa mai ia 'i loto ki he patiseti. Ko e me'a ia 'oku 'ikai ke tali atu ai he 'oku 'ikai ke 'i ai ha fika pehē ia 'i loto he patiseti. Neongo 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakatokanga mai ka 'oku ..

Sea Kōmiti Kakato : Ko u tali 'e au fakatonutonu ko ia ē.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Taukave 'oku 'atā ki Fale Alea ke fehu'i ha fa'ahinga me'a ki he Pule'anga

Lord Nuku : Sea ko 'eku ki'i kole pē 'a'aku ia he anga ko ē feme'a'aki ho Fale Sea. Ko e fekau'aki ko ē ko ē mo e Pangikē Fakalalakala Sea, ko e hala ia e tokoni ko ia 'a e Pule'anga ki he kakai. Kuo pau ke fai 'a e feme'a'aki ki ai. He ko e me'a ko ia 'oku tu'u ko ē hē he patiseti polokalama, ko e 'alu ko ia ki he *private sector* 'oku fou ki he Pangikē Fakalalakala pea 'alu ki ai 'a e tangata ngoue 'o fai mei ai 'ene kole silini. Pea kapau leva 'oku tapui ia ke fai ha feme'a'aki ki ai koe'uhi ko e ngaahi 'uhinga, Sea 'oku 'atā ki he Fale ko eni ke fehu'i ha fa'ahinga me'a pē. Ka 'oku 'uhinga pehē 'oku ai e tu'unga 'oku ai e pangikē ...

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku 'ikai tapui ia 'oku ngofua pē ia.

Lord Nuku : Ko ia, ka ko e 'uhinga ia e fehu'i atu. 'Oku ai e tu'unga 'oku ai e Pangikē Fakalalakala he 'aho ni, pea 'oku ai e fehu'ia he ko e halanga ia 'oku fai mai ai e tokoni. Ko 'etau paasi ko ia e patiseti ko eni, 'oku 'ikai ke fai ha tufa pa'anga. 'Oku 'ave ki he pangikē pea o ki ai 'o fai mei ai 'a e kole. Ko e 'uhinga ia ko ē 'oku fai ki ai 'a e fehu'ia ko ē 'o e 'aho ni 'o makatu'unga 'i hono ngaahi fakapa'anga. Ko u loto au ke fehu'ia pē ko e hā e 'uhinga 'oku tuku ai kitu'a e Pule pea mo e Pule Poate ki he Pangikē Fakalalakala. Kapau ko ha *issue* kehe ia ka ko 'eku ongo'i 'oku uesia ai 'a e ngāue ...

<004>

Taimi: 1555-1600

Lord Nuku: ...ko eni ‘a e Patiseti ke fekau’aki mo e kakai e fonua Sea. Ko e me’a ia ‘oku ou tokanga atu au ki he feme’a’aki.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki.

Lord Nuku: Pea mo e me’a ‘e taha Sea ‘oku ou ki’i kole atu ki’i mālōlō hifo ho’o tipeiti kae tuku mu’a ke mau fakahoha’a atu.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ke u tipeiti au.

Lord Nuku: Ko u kole fakamolemole atu.

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo ‘Eiki Nōpele, me’a ki lalo.

Lord Nuku: Fakafeta’i.

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo, mo me’a ki lalo Fakafofonga talu ‘etau lele lele lelei mai he uike kuo ‘osi mo homou mei houa ‘e taha. Ko ‘ene me’a mai pe Nōpele ko eni ‘o le’ei au, le’ei au mei hoku Sea ‘o mafuli eni ia ‘ou tokoto au. ‘Oku ou kole atu ‘Eiki Nōpele fakamolemole ‘oku ‘ikai ke u tipeiti au, kau Fakafofonga talu ‘enau tipeiti. Ko e Feitu’u na pe ‘oku ke me’a mai heni ‘o ue’i au ‘oku ou tipeiti. Ko ‘eku feinga ke fakatonutonu he ‘oku kehe e me’a ia ‘oku ‘alu ai e feme’a’aki mei he me’a ko ē ‘oku fai ai e feme’a’aki he taimi ni. Ke ‘osi mea’i pe ‘ikai ke u toe lave ki ai kaikehe.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ki’i tokoni.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Tokanga ko e naunau kotoa ‘oku ‘ohake ‘i Fale Alea kuo pau ke tomu’a tepile’i

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. Sea ko ‘eku ki’i tokoni atu pe he ko e afe ko ē ‘etau tipeiti ko e ‘uhinga ko e tohi na’e ‘ohake ‘e Tongatapu 7. Sea ko u fakamanatu atu pe Tu’utu’uni Ngāue ho Fale ni kapau ‘oku ‘i ai ha tohi ‘oku ‘omai ki heni pea ‘oku totonu ke *produce* pe fakahā mai ki heni ke tau ngāue’aki. Ka ‘oku ne taki he ‘e he fakamatala ko eni tokua ‘oku ‘i ai e *press release* ‘oku ‘i ai e tohi ‘oku ‘ai ke ‘ave ‘a e 30 miliona ‘o ‘omai ia ‘o fakamu’omu’a he me’a ‘oku lolotonga fai ki ai e feme’a’aki Sea.

Ko e fakatokanga atu pe Sea ki he’etau Tu’utu’uni ke ‘omai e tohi ko ia kapau ‘e fie kau ‘o tēpile’i ‘i he feme’a’aki ho komiti, ka tau foki mai tautolu ke faka’osi ‘a e malanga ia ‘a Tongatapu ‘a ‘Eua 11 he ‘oku fiefia e motu’a ni ia ai ko e ‘osi eni e ta’u ‘e tolu ko ‘ene toki ‘ai eni e ongoongo lelei fekau’aki mo e motu’a ni pea mo e Potungāue Fefakatau’aki mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Tokanga Tongatapu 10 ki he tukutoi e ngaahi mata’i fika ‘i he Patiseti

Kapelieli Lanumata: ... Sea ko 'eku kole pē ke 'omai mu'a ha ki'i miniti pē 'e taha ko u loto pē ke, ke ma'ala'ala atu e *issue* 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni fekau'aki pē pea mo e me'a ko eni ko ē na'e lave atu ki ai 'a 'Eua 11. Tautefito ki hono ki hono tukutoi ko ē e mata'ifika ko e ko e peesi 9 ko eni ko ē ko ē 'esitimeti tēpile 3 'a e tokoni ko eni ko ē ko ē na'e mai he he Pule'anga 'Asitelēlia. 'Oku, 'oku ou tui kapau 'e toe hoko e *issue* ko eni ki he Pangikē Fakalalakaka te tau toe fou mai he *issue* tatau ko e Pangikē foki Fakalalakaka foki ko e ko e meimei ko e *shareholder major shareholder* ai ko e Pule'anga.

Ko e peesi 9 tēpile 3 mahalo ko nautolu 'o fakahū mai e 'a e pa'anga tokoni ko ē mei 'Aositelēlia he 15xxx 'o fakalea ia ko e *grant and transfer* ka ko e natula totonu foki ia ke fakahū 'i he 21 'i he *equity*. Ko e 'inasi 'a e Pule'anga ko e *issue* ko ē ko ē 'oku mau, 'oku mahu'inga ko ē ko ē ka mautolu ko ē ke muimui'i he 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'oku toi he mata'ifika. Ko e *issue* eni ko ē ko ē 'oku tokanga ki ai 'a 'Eua 11 na'a hoko 'i he me'a ko eni ko ē 'a e Pangikē Fakalalakaka he 'oku tui 'a e mātu'a ni ia 'e ai 'a e uesia 'etau Patiseti 'i he *issue* ko eni 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Palēmia: Fakamālō atu au 'e Sea ki he 10 'ene 'omai e me'a ko eni 'a ia ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia ke to'o mei he 15 ki he 21 ko e hā 'a e 'uhinga ko ā Tongatapu 10?

Kapelieli Lanumata: Ko e 'uhinga pē ia Sea ke ko e tokoni ko eni ko ē pea mei, mei 'Asitelēlia ke fakahū ko ē ko ē he 'i he pa'anga tokoni ki he Lulutai 'o fakalea ko e *owner's equity* ko e 'inasi ia 'a e Pule'anga ...

'Eiki Palēmia: 'Io 'a ia ko e hangē ko e ko e tokoni ko ē ke 'omai e *generator* e 'Uhila ko hono *upgrade* e uaea 'uhila ia 'a e tonu ia ko e 'alu ia ko e *equity*? Pē ko e hangē ko ē ko e tokoni ko eni ki he ngaahi ko eni e uafu me'a tatau pē? He ko e ngaahi tokoni pē foki eni ka ko e tipeni mei he *type* 'o e me'a 'oku femahino'aki ki ai mo e *partner* 'a hono fakafou ko ē ki he ...

Kapelieli Lanumata: Ki'i kole pē au ki he Palēmia ke ne 'omai ange 'e ia pē ko e 'ene tali pē ko e hā e me'a 'oku ne fakakaukau ai ke 'ave e me'a ki he *grant and transfer* he ko u talanoa atu au he *accounting standard* ...

'Eiki Palēmia: Pē 'i 'ai mai ange 'a e *accounting standard* ko ena 'oku ke ngāue'aki.

Kapelieli Lanumata: Ko e me'a ia ko eni 'oku tui e motu'a ni ia 'oku tonu ke kau ia he *equity* ...

'Eiki Palēmia: Pē 'i quote mai ange 'a e *accounting standard* ko ena 10 ko e 'uhinga ka u, ka u mālōlō au 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au kapau 'oku ke 'ilo 'e koe 'a e *accounting standard* ko ē 'oku hala ai 'a e me'a 'oku fokotu'u atu ai 'e he Pule'anga. Ko e kupu fiha ia?

Kapelieli Lanumata: Ko e ko e Tauhitohi Sea.

'Eiki Palēmia: Kupu fiha Fakafofonga?

Kapelieli Lanumata: Ko u talanoa atu he Tauhitohi 'oku 'ikai ke u talanoa atu au he ...

'Eiki Palēmia: *Accounting standard* na'a ke toki me'a mai 'aki ko e kupu fiha 'oku tau fehalaaki ai?

Kapelieli Lanumata: ‘I he, ko e ko e natula ko eni ko ē ko ē ‘a e ‘a e tokoni pē ko e *equity* ko eni Sea ‘i he ‘i he ma’u ‘a e motu’a ni ...

'Eiki Palēmia: ‘A ia ‘oku ‘ikai ke kau ia he *standard* ...

Kapelieli Lanumata: Tonu ke kau ia ‘i he ‘i he *capital* ‘a e ...

'Eiki Palēmia: ‘A ia ‘oku ‘ikai ke kau ia he *standard* Fakafofonga ē?

Kapelieli Lanumata: ‘A e Lulutai.

'Eiki Palēmia: Kole fakamolemole atu Sea...

Kapelieli Lanumata: Tukukehe kapau, tukukehe ...

<005>

Taimi: 1600-1605

Kapelieli Lanumata: ... Tukukehe ‘o kapau ko e Lulutai ia ‘oku ‘ikai ko ha kautaha ia ‘a e Pule’angá.

'Eiki Palēmia: Ko e ‘uhinga pē ‘a’aku ia, lahi ‘etau laku mai ‘a e ngaahi fanga fo’i lea mamafa mo e me’a ...

Kapelieli Lanumata: ‘E Sea.

'Eiki Palēmia: Ka ko e taimi ko ē ‘oku ‘ai ai ko ē ke ‘omai ke mau tokoni atu ai ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o ‘omai. He ko e ‘uhingá ‘oku mau pehē ‘emautolu ko e tonú pe eni pea kapau ‘okú ne pehē ‘e ia ‘oku hala ‘omai angé e *standard* ko ē ‘oku pehē ‘oku hala ai.

Kapelieli Lanumata: Ki’i kole pe ki he Palēmiá ke ki’i laumālie lelei kae tuku mu’a ke ‘oatu ‘emau fakakaukaú. He ‘oku hangē ‘oku nofo pe ia ‘o tātāpalasia pe mo pehē pe ‘e ia ko ‘ene, ko e tonú pē me’a ‘okú ne me’a mai’akí.

'Eiki Palēmia: Ke tuku pe ho’o lohiaki’i ‘e koe e Falé ke ‘alu ‘ata’atā pe?

Kapelieli Lanumata: Kole fakamolemole atu ‘oku ‘ikai ke lohiaki’i ‘e he motu’á ni ia e Falé.

Sea Komiti Kakato: Pe ‘i sai mo me’a hifo.

'Eiki Palēmia: Ka ke talamai angé e me’a ‘oku hala ai.

Fakama’ala’ala Pule’anga ki he kehekehe tokoni ‘inasi mo e me’a’ofa fakangaue he Patiseti

Sea Komiti Kakato: Mo me’a hifo ‘Eiki Palēmia ē. ‘E Minisitā Pa’anga, ki’i fakama’ala’ala mai angé ē. Ko e hā e kehekehe ‘a e tokoni ‘inasi 21xxx mo e me’a’ofa fakangaue mo e ‘inasi. Hā hono kehekehe fo’i me’a ‘e 2 ko ení?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea, tapu atu ki he Hou’eiki Komiti. Ko e totongi me’a’ofa ia mo e, ‘oku ui pe ko e ‘inasi ‘o e *transfer* ko hono ‘ave pe ia ha seniti ki ha tokoni ki ha kautaha pe ko ha, ‘o kau ai pē pe ko ha kautaha ‘a e Pule’angá mo ha ...

Sea Komiti Kakato: ‘Ai ko e tokoni ‘a Nu’usila, ‘Asitelēlia, māmani kotoa te nau ‘alu ki fē? ‘Alu ki he 21 pe te nau ‘alu ki he 15?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io ‘oku *depend*, ‘oku fakatefito foki ia he ngaahi tafa’aki kehekehe ko ē ‘o e, ‘oku vahevahe ki ai e seniti, ‘a e seniti ‘a ‘Asitelēlia mo Nu’usila pe ‘oku ‘alu ki fe’ia he ‘oku fakatatau ia ki he ngaahi poloseki mo e ngaahi fakamole ‘oku fakahū ki ai.

Ko e totongi, ko e ‘inasi ia ‘i he tu’u he fika 21 ko e totongi ia ki he me’a ko ē ‘oku ui ko e *shares*, ki he ‘inasi he kautahá. ‘Inasi ia hangē ko ē na’e fai ki ai fakahoha’á ‘i he kau Fakafofongá ē. Pea ko e talanoa foki ko ē ki he ngaahi tokoni kehekehe ko ē ‘oku fai ‘e he Pule’angá ia ki he ngaahi *public enterprise*, ki he ngaahi potungāue fakapule’angá, kau ai mo e ngaahi kautaha fakapule’angá ‘oku, mahalo ‘oku kalasi kehekehe ‘e 5 hono fakahoko e ngaahi tokoní.

‘Oku ‘i ai e me’a ko eni ‘oku ui ko e *grant*, me’a’ofá. ‘Oku ‘i ai ‘a e nō fakahoko pe nō kia nautolu. ‘Oku ‘i ai e fakatau ‘inasi ko ení pea ‘oku ‘i ai mo e tokoni pe *subsidy* he taimi ko ē ‘oku fakahoko ai ha ngāue mo ha ngaahi me’a pehē. Pea ko e ngaahi me’a ko iá ‘oku fakatefito pe foki he *policy* ngāue ‘a e Pule’angá, tu’utu’uni ngāué. Pea fakahoko’aki ‘o fakatatau pe he taimi lahi mo e femahino’aki mo e ngaahi kautaha tokoní ‘o kapau ko ha tokoni. Ka ko e anga ia hono vahevahé ‘e Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, fiamālie pe Tongatapu 10 ē.

Fehu’ia founga fakahoko mai ngaahi tokoni ki he Pule’anga he fengāue’aki mo e ngaahi hoa fakalalakaka

Lord Nuku: Sea ko u ki’i kole atu pe mu’a ke fakamahino mai pe mu’a ke me’a mai ‘Eiki Minisitā. Ko e ngaahi pa’anga ko eni ko ē ‘a ē ‘oku ‘omai ko ení ‘oku ‘i ai ha feitu’u ‘oku *direct* mai ki ai ke ‘omai ki he Pule’angá ke ‘ave ki ai pea nau toki fakahū ko eni ko ē ki he pa’anga ‘a e Pule’angá? Pe ‘oku ‘omai pe pa’anga ia ko iá ‘Asitelēlia mo me’á ‘o fakahū ki hē pea nau fa’iteliha nautolu ki he anga hono vahe holó? Pe ‘oku ‘i ai ha *direction* meí he ngaahi feitu’u tokoní ki he pa’angá. Ko ‘eku fie lave’i pe ia ‘e au ‘Eiki Sea pe ‘oku ‘omai pe ia kae toki fa’iteliha pe Pule’angá hono ngāue’aki.

Tali Pule’anga ki he fengāue’aki mo e ngaahi hoa ngāue fakalalakaka fekau’aki mo ha’anau tokoni ‘oku fakahoko

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatapu atu Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Kapineti mo e Hou’eiki Fale Aleá. ‘Oku lahi, ‘oku kehekehe pe ‘a e ngaahi pa’anga ia ‘oku ‘omai. ‘Oku ‘i ai e ngaahi pa’anga ia ki he ngaahi fakapatonu faka-*project*. ‘Oku ‘omai pe ‘oku ‘osi mahino pe ‘a e ngaahi *project* ia ‘e ‘alu ki ai.

Ko e tali nounou ki he fehu’i ‘oku ‘omai hangatonu pe ia ki he Pule’angá kātoa e seniti. ‘Oku ‘i ai leva mo e ngaahi pa’anga ‘oku ‘omai ko e tokoni ki he fakapatisetí. Pea ‘oku ‘i ai pe

ngaahi me'a ia 'oku hū ki he patiseti angamahení 'o hangē ko e ngaahi, pea 'oku 'i ai mo e ngaahi pa'anga 'oku lolotonga pe ko ē 'a e ta'ú kuo fai ha sio 'oku 'i ai ha liliu he tūkunga, pe 'oku 'i ai ha fiema'u fakavavevave. 'Oku fai e fetalanoa'aki mo e ngaahi kautaha tokoni ko ení ke fai ha tokoni ke 'omai e, ha tokoni fakapa'anga 'o fakapa'anga'aki ha fa'ahinga fatongia 'o ha fa'ahinga ngāue 'oku fiema'u fakavavevave. 'O hangē ko e, fakatātā pe 'o hangē ko e fiema'u ki he ngaahi ngāue na'e fakahoko ki he Lulutaí hangē ko ia na'e 'osi 'asi ia ko ē he Patisetí. Ka ko e 'i he tu'unga ko iá 'oku 'i ai pe femahino'aki ia pea mo e kautaha tokoní.

Ko e founa foki eni 'oku ngāue'aki 'e he kautaha tokoní he 'ū fonuá hono 'omai 'a e tokoni ki he Patisetí. Ka 'oku 'i ai e me'a ia 'e ua 'oku nau talamai ke 'oua 'e ngāue'aki ki ai. 'Uluaki pe ko e totongi nō, ua ko e pa'anga ko ē e *constituency*. Pea 'oku mau hanga leva 'o tuku he'ikai ke fai'aki ia 'a e pa'anga ko iá pea mau tuku pe ki he ngaahi me'a 'oku nau pehē ke tukuange pe ke mau sio ki hono fakapotopoto hono ngāue'akí, mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko 'eku ki'i kole fakamalanga pe 'a'aku ki he Minisitā. ...

<006>

Taimi: 1605-1610

Paula Piveni Piukala: ... Ko e hā e 'ataakai, 'ataakai fakapisinisi fakangāue na'e 'uhinga ai hono 'ave e 2miliona ki he Lulutaí, *under the grant and transfer*; ka 'oku 'asi mai e 7.5miliona ia he *equity*. Ke nau hanga ange 'o ki'i fakama'ala'ala mai, ko e hā e 'uhinga 'oku mangaua ai e fo'i *payment* 'e 2 ko ia.

Payment 'e taha, 7.5 *under* ia he *equity payment*, fo'i *payment* 'e taha 2 miliona 'asi ia he'etau ta'u fakapa'anga lolotonga 'alu ia ki he *grant*. Ko e hā e 'ātakai fakapisinisi fakangāue fakatu'utu'uni ngāue 'oku 'uhinga ai, he ko hono 'uhinga foki ko e kautaha foki ko eni Sea, ke fakatokanga'i, 'oku 'ikai ke peseti 'e 100 hono *own* 'e he Pule'anga, 'oku 'i ai e *shareholder* 'e taha.

Hangē 'oku lahi 'etau *contribution* ka 'oku 'ikai ke *recognise* ia he'etau *equity*, ke *fair*. Ko 'eku 'uhinga pe ke ne ki'i fakama'ala'ala mai ange, he ko e 'isiū ia 'oku 'ohake 'e Tongatapu 10 Sea, mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatapu atu Sea, kae fai pe ha tokoni atu ki he tafa'aki ko ia. 'Io, ko e pa'anga ko eni 'e 7.5 ko e na'e 'ave ki he Lulutai, 'i he, ko e fakatau *share* ia 'a e Pule'anga. Ko e tu'utu'uni ia 'a e Pule'anga ke fakatau e *share* 'a e Lulutai fakafou he tokoni ko ē na'e fakahoko mai pea na'e 'ave ia ki ai.

Ko e na'e fai pe 'a e alelea mo e Pule'anga ke fai e tokoni 'a, mo e Pule'anga ko eni 'Asitelēliá ia ke fai-e-tokoni ki he ngaahi me'a kehe ia kimui he ta'u fakapa, lolotonga e ta'u fakapa'anga fekau'aki mo e vakapuna ko eni 'a e, mo e kautaha vakapuna. 'O hangē ko e ngaahi monomono mo e ngaahi sevesi pe ki he, hono ngāue'aki e vakapuna na'e 'omai ke fakahoko 'a e ngāue 'a e kautaha vakapuna, 'i he ta'u fakapa'anga ko ia.

Pea na'e pehē pe anga e faitu'utu'uni 'a e Pule'anga, ke 'ave pe ko e *grant* pe koe'uhi ki he kautaha ke fakahoko 'aki 'a e ngāue ko ia ko e ngāue mahu'inga. Pea na'e, kae hangē pe ko 'eku lave atu 'anenai ko e faitu'utu'uni ki ai ko e faitu'utu'uni pe ia 'a e Pule'anga, Sea, mālō.

Kapelieli Lanumata: ‘Eiki Sea, ko e *issue* foki ia na’e faka’amu ke ‘ilo ki ai e motu’á ni, he ‘oku hā he Patiseti ‘o e ta’ú ni, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tokoni ia ‘a e Pule’anga ki he Lulutai. Ka ‘oku ‘asi he’ enau Patiseti *Statement* peesi 16, ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’utu’u ‘a e Pule’anga ki he fakalahi ‘a e ngaahi fefolau’aki ‘a e kautaha Lulutai, ‘aki hono toe ‘omai ha vakapuna fo’ou.

‘A ia ‘oku ‘osi mahino ‘oku ‘i ai ‘enau palani ‘anautolu ki he kaha’ú, ko e manavasi’i ‘a e motu’á ni mo e me’a na’e tokanga ki ai ‘a e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Eua, ‘a e puna ‘ea pe ko ē ‘a e sēniti ‘o ‘alu ia ki he *grant and equity*. Na’a toe ai ha me’a pehē ‘e hoko mai he kaha’u Sea, ko e me’a ia ‘oku tokanga ki ai e, ‘a e mātu’a ko eni hono fūfū e mata’ifika ka tau toki ‘ilo ange ‘amui ‘oku ‘osi ai pe ngaahi fokotu’utu’u pehē. Ko e poini ia ‘oku fie ‘ohake he motu’á ni Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea, pea ko e fehu’i eni e fakapotopoto Sea. Sea, te u ‘atu e fakatātā ko eni. Kapau ‘e ai ha’ata ki’i kautaha, pea ta taki 5milionā ki loto pea ‘osi ia pea ai ‘a ‘e nau naunau ia e ngāue ke fakakakato pea ‘omai ho 2 milionā ki ai. Pea u pehē atu au ia, ta *share* tatau pe. Neongo ho’o fakamole 2 milionā ‘o ‘ova hake he’eku fakamole, ka ta *share* tatau pe. Sea, ‘oku ke pehē ‘oku fakapotopoto?

Eiki Palēmia: Ko e me’a pango ko e ngaahi fakatātā ‘oku ngāue’aki. Sea, ko e *shares* ia ko hono *value* ‘oku *goes up and down* me’a angamaheni pe ia. Pea ko e taimi ko ē ‘oku hū mai ai ha *shareholder* hoko, ‘oku ‘i ai ‘ene *right* ‘a’ana ke ha’u ‘o *negotiate* ‘a e *price, share prices*.

Pea ‘oku ‘osi ‘asi kātoa pe ‘ū me’a ko eni ‘i he *website* ‘a e *Labour and Commerce*, pea kapau pe te mou me’a ki ai. Ka ‘oku ‘ikai ke pehē ia ko ‘ene 10 pe 10 ai pe. ‘E lava ia ‘o ‘alu hake ‘o \$15 pea 10.50 pe holo ‘o \$8 he taimi ko e ‘oku *nonperforming* ai e *company*. ‘A ia ‘oku tonu pe ke mea’i he Fakafofonga he na’e Sea he ngaahi poate mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘ikai ko e ‘isiu e ia ‘oku ‘omai he, ko e ‘isiu, pe ko e anga fēfē ‘ohovale pe kuo *grant*, ko e tufa ia. Ko e tufa ia, *unaccount*, ko e fiema’u ke tau taliui ki he pa’anga ‘oku ‘omai ki he fonuá ni. Ko e faka, ko e tohi ko ē na’e ‘omai he *High Comm ...*

Eiki Palēmia: Sea, tuku ke fakatonutonu ai pe Sea. Ko e taimi ko e na’e *disrupt* ai ko ē ‘a e fepuna’aki ko e ‘uhinga ‘a e palopalema e vakapuna, na’e fai leva e kole ki ‘Asitelēlia pe te nau tokoni mai mu’a ke totongi e *Fiji Airways*, ke hū mai ‘o tokoni’i ‘a e Lulutai ke lava pe ‘etau kāinga ‘o fefolau’aki. Pea na’a nau tali leva ia...

<007>

Taimi: 1610-1615

Eiki Palēmia: ... pea ko e fo’i seniti ia na’e ‘omai ‘o ‘ave ke totongi ‘aki e *Fiji Airways* ko e ‘uhingá pē ke lava e fatongia ko ē ki he kāinga Tongá Sea. ‘Ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e fakapulipuli ai, *sign e agreement*, felotoi pea mo *Fiji Airways* mou ōmai ‘o puna ‘o tokoni mai kae totongi moutolu ‘i he tokoni ‘a ‘Asitelēlia. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku mahino pē fakamatala ia ‘a e Palēmiá ka ko e *issue* ‘oku nofo ia he me’a ko ení. Ko e *company* eni Sea, *company* na’a nau talamai ‘oua te mou toe lea mai, ‘e, fehu’ia mai ha me’a he ko e *company*. Anga fēfē ke tau *liaise* ha tokoni mei ‘Asitelēlia pea ‘ave pe ia ‘o *grant* kae ‘ikai ke, ko e konga ia ‘etau *share*. *Increase* e *value* ‘a e kautaha ko ení koe’uhi ko e *share* ia ko e ‘oatu mei he Pule’angá. He ‘ikai ke tu’u hake pē ‘a ‘Aositelēlia ia ‘o

hangatonu mai ki he Lulutaí ‘o fai ha foaki pa’anga. ‘Asi ia he tohi ko ení Sea ka u hanga ‘o lau atu.

'Eiki Palēmia: Pea kapau te ke hokohoko atu pē ā koe ia ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: ‘I he 2023.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga!

Paula Piveni Piukala: Ko e tohi eni na’e ‘osi ‘omai ia ki he Falé ni Sea pea ko e, ka ko e ‘uhingá ko e ‘uhingá pē ke ne hanga ‘o *substantiate* ‘a e poini ‘oku ou hanga ‘o ‘ohaké Sea. ‘I he 2023 na’e hiki hake ai ‘e ‘Aositelēlia ‘a e ngaahi lēvolo ‘o e pou pou fakahangatonu ki he Patiseti ‘a e Pule’anga ‘o Tongá.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki’i fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: *Budget support.*

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kātaki pē Fakafofongá. Ko e tu’o ua ‘aki eni e tohi ‘oku lau heni Sea, fepaki ia pea mo ‘etau Tu’utu’uni Ngāue’aki pea ko hono uá pē Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e, he ko u tui pē ‘e fakafepaki’i pē ‘a e me’a ko eni te u ‘oatú fakatatau mo e Lao ko ē he *Company*. Pea ko u tui pē ‘oku tonu ke tau fiemālie he ‘oku loto e Pule’angá ‘o fakatatau mo e laó ke tuku mai e fakamatala pa’anga ko eni fekau’aki mo e Lulutaí he ko e totonu ko iá fakatatau ki he Lao Lesisita ko ē e Ngaahi Kautahá ‘oku ‘i he Pule’angá pe ia he ko nautolu ‘a e *shareholder*. Ka ‘oku, ko e poini ia Sea ke tau foki mai ki aí ko e, ko e tohi ‘aki eni hono ua hono lau na’a ko ‘ene fa’u pe ia e tohi ko ená ‘o to’o hake ‘o lau mai pea te tau anga ‘aki ko ‘eku fie lau pē ‘aku ha’aku tohi.

Ko u lolotonga tui Sea ki he malanga ko ē ‘a ‘Eua 11 ki hono langa e ‘ekonōmika e fonuá ni tautautefito ki he toutai, takimamata mo e ngoue pea ko u lolotonga hēhē’ia he’ene ngaahi fokotu’utu’u. Ko u faka’amau au ke fakafoki ki ai Sea he ‘oku me’a mai e kakai e fonuá. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko u pehē mu’a ke u si’i ‘oange ā e taimi ‘o ‘Eua 11 he na’a ku ‘osi ‘oatu ke ke malanga ‘anenai pea ke me’a mai ...

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘aku ia ke faka’osi atu e ki’i poini ko ení. Koe’uhí he na’e ‘osi fakama’ala’ala mai he Sea Fale Aleá ko ha *document* ‘oku ‘omai ki Fale Aleá ni ‘oku hoko ia ko e naunau. Ko e ‘uhinga pe ia ‘eku ‘ohake ‘ū naunau ko ení Sea ka ko e fakalea eni ‘oku ou fiema’u ke ongona atu ki he Falé.

‘I he 2023 na’e hiki hake ‘e ‘Asitelēlia ‘a e ngaahi lēvolo ‘o ‘ene pou pou fakahangatonu ki he Patiseti ‘a e Pule’angá ‘o Tongá, *budget support* ki he fakaaakeake faka’ekonōmika hili ‘a e pā e mo’ungaafi. ‘Oku ngāue’aki ‘e he Pule’anga Tongá ‘a e tokoni ‘a e tokoni patiseti ‘a

‘Aositelēliá ‘i he’ene faitu’utu’uni pē ‘iate ia pē. Ko ‘eku ‘uhinga ia ko ē *discretion* pē ‘a e Pule’angá pe te nau *grant* ...

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: Pe te nau *buy share* Sea.

Me’a pē ua ‘ikai ngofua ke ngāue’aki Pule’anga ‘i ha tokoni mei muli

'Eiki Palēmia: He ‘oku ou pou pou atu au ki he me’a. He ‘oku hangē Sea na’e me’a atu ‘anenai ko é Minisitā Pa’angá ko e me’a pē ‘e ua ‘oku ‘ikai ke ngofua aí, ko e totongi nō pea mo e totongi ko eni ‘ai pa’anga ‘a e kau Fakafofongá, *constituency fund* mo e *debt payment*. ‘A ia ko e ‘uhingá pe ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha toe me’a kehe ia ‘o kapau ‘oku tokanga ki ai ‘a Tongatapu 5, ‘oua te ke toe ‘ai ange kia Tongatapu 7 mo e lōloa ka ke me’a hangatonu mai pē koe.

'Aisake Eke: Tapu mo e Seá kuo mei hoko e fā he taimi ni ka ko e, ka ko e tali atu pē au, ‘io. Ko e, ‘oku, ko e, ‘oku fo’ou eni ia e ‘ai ko ē *budget support* pehē ‘oku ‘ikai ke ngofua ki he nō. ‘Oku ngāue’aki pē ko e, kae kehe kapau kuo liliu e *policy* ia ki ai. Ko e pa’anga ko ē ‘oku ‘omaí ia, ‘omai pe ia ki he, *budget support* ia ki he Pule’angá ke ne, ki he’ene ngāue ki he’ene ngaahi tefito’i taumu’a. ‘Oku ‘ikai ke, kae kehe ko e, na’e ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia ke fakangatangata mai ‘a e me’a ko iá ki he, hangē ko ‘eku laú ki he totongi nō ke ‘oua ‘e kau ai, pea mo e totongi *constituency fund*. ‘A ia ko e, mahalo ko e me’a fo’ou mahalo ‘a e me’a ko iá, mālō. Ka na’e ‘ikai ke pehē ia mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e kimu’a ke u hoko atu ki he’eku fehu’i hokó ko u fie fakatonutonu pē, ko e, ko e, ‘oku fa’a, talu ‘eku lele mai ki heni mo e tukuaki’i au he 'Eiki Palēmiá talamai ko u feinga pē au ia ke tukuhifo’i ‘Asitelēlia, Sea ‘oku te’eki ke u fetaulaki au mo ha Palēmia ‘ite’ita pehē. Hangē pē ko e Feitu’u na, ko e ‘ai ke u ki’i malanga atu ia, ke ‘ita.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga!

Taniela Fusimālohi: Malanga hake ki hē, ke ‘ita.

Sea Komiti Kakato: Me’a, me’a ...

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai ke u ‘ilo ‘e au pe ko fē me’a ‘e loto hangamālie ...

Sea Komiti Kakato: Me’a angé he ‘oku hangē ho’o me’á ‘au ia ko e mumuhu ko ē ha me’á. Mumuhu, mumuhu, mumuhu ka ko e mamahi he mamahi. Me’a angé ke fai mo ke hoko atu ho’o me’á.

'Eiki Palēmia: ‘Oku tatau pē ia Sea ‘ene ...

<001>

Taimi: 1615-1620

'Eiki Palēmia: ... tukuhifo mautolu mo ‘emau fakaongoongo, fo’i me’a kotoa pē ‘oku mau ‘osi ‘ilo ‘emautolu hangē ha fo’i tepi, ‘e pau pē ke me’a ia ki ‘olunga ai. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko e me’a pē ‘oku sai ai Sea ‘oku anga lelei, ‘oku ‘ite’ita pē e Palēmia ka ‘oku anga lelei. Ko e, ‘oku te pehē atu pē kita, ‘omai mu’a ki’i me’a ko ē pea ‘oku ‘omai pē ia. Ka ko ‘ene ‘ite’ita ‘ana Sea, ‘oku ou fa’a ongo’i ‘e au he taimi ni’ihi ‘oku ongo’i ta’elata au ia he Fale ni, tatau pē mo ho’o fa’a ‘ita mai kia au, kae sai pē he ‘oku ...

Sea Komiti Kakato: Kapau leva ‘oku ‘ikai ke ke sai’ia pea ke me’a ā ki lalo kae hoko atu ha taha.

Taniela Fusimālohi: Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e nounou taha pē ia kapau he ‘ikai ke ke sai’ia ‘i he Palēmia mo au, me’a ki lalo kae hoko mai ‘a ‘Eua, ‘Eiki Nōpele.

Fakamahino ‘Eua 11 ‘ikai ke ne tukuhifo ‘a ‘Asitelēlia

Taniela Fusimālohi: Sea ko e, kātaki fakamolemole. Ko u feinga pē ke u fakatonutonu ‘a e me’a ko ē ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘o pehē ko u tuku ki lalo ‘a ‘Aositelēlia, ‘oku mahu’inga ke lekooti ‘i he’etau miniti, ‘ikai, ‘oku ‘ikai ke u tukuhifo ‘a ‘Asitelēlia he na’e ma’a pē ‘a ‘Asitelēlia ia ‘ene tali mai.

Ko e ‘uhinga ‘eku tohi ‘o fehu’i ki he *High* Komisiona ‘Asitelēlia ‘a e totonu, he na’e pehē ‘e he Tokoni Palēmia, na’e ‘omai fakahangatonu pē e silini ia ki he Lulutai. Talamai ‘e ‘Aositelēlia, ‘ikai na’e ‘omai ki he Patiseti faka-hangatonu hangē ko e me’a na’e ‘uhinga ki ai ‘a Tongatapu 7.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko e ‘uhingá ia ko e ‘eke ko ē he ‘aho ni.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e silini ko ia na’e kole hangatonu ‘e he Lulutai, pea ‘omai ki he Pule’angá ke ‘ave ai, tokoni’i ‘aki ‘a e Lulutai. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ‘ange’ange ‘a e tamá he ta’ahine, ‘ite’ita ē kae fakanāfala ē. Sea ka ‘oku ou foki ki he poini ko ē ‘a’aku ko ē ‘o e Pangikē Fakalalakalaka, ‘oku lavea ‘a e kakai hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele. Ō atu nautolu ki he Pangikē Sea, ‘osi lipooti mai kia au, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ia ai ke fai’aki ha nō ‘i he’ene tu’u ko ē he taimi ni. Hala ia! ‘Oku ‘ikai ha pa’anga ia ai, hangē pē ko e me’a ko ē na’e talamai ‘e he Pangikē Pule, ‘e a’u ki Sune ‘oku *negative* ‘a e palanisi ko ē ‘a e Pangikē. Ko e fokotu’u ange kia nautolu ke fai mo ō atu ‘o puke mai ‘a e ngaahi fu’u *asset* ko eni he nō ta’ema’u ai ha me’a, fai mo fakatau atu, kae fakafoki ‘a e pa’anga ki hē ko e pa’anga ia ‘a e kakai.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea, ko e me’a eni ‘oku ui ko e fakanāfala, hē, ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai, ‘oku te’eki ke ne mea’i ‘e ia ‘oku hala ha pa’anga ia. Ko e ‘uhinga ia ‘oku kei tu’u ai pē ‘a e lau miliona ‘oku ‘inivesi ‘e he Pule’angá ‘i he Pangikē Fakalalakalaka, lau miliona ‘a e *Retirement Fund* ‘i he *TDB*, tatau pē mo e *National*. ‘Oua te ke ‘ai ha me’a pehē ke fakataiili ai ‘a e kakai ‘o pehē ‘e mate ē ka nau ō ‘o toho ‘enau sēniti. Ko e me’a ia ‘oku ui ko e *irresponsible* ‘aupito. Tuku ‘etau fakanāfala pehē he ‘oku ngali ongo lelei ia ki ho’o kau pou pou ko ena ‘oku ta’emahino, kae ‘ikai ke tonu ia ki he’etau ngāue ko eni ki he kakai. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e me'a ē 'oku, ko e lekooti ko eni 'oku fai atu ko ē 'a e feinga ko ē ke fakamatala atu, 'a e hisitōlia ko ē 'a e *low liquidity* ko ē 'a e pangikē. 89 miliona, 'Akosi he 2022 'a ia ko e tu'unga ia ko ē na'e 'i ai. 'I he'ene a'u mai ko ē ki 'Akosi ko ē 2023, toe pē 9 miliona,

Ko e a'u mai ko ē ki Sune ko ē 'o e ta'u ni, 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ia 'i ai 'i he anga 'o e fakamatala ko ē 'oku 'omai. Ko e 'uhinga ia 'a e hoha'a, he ko 'eku fehu'i atu, ko e *revolving fund* ko eni 'oku 'asi 'i he tēpile 3 ngalingali ko ha ngaahi fo'i fakamomoho ia ke tuku ki he me'a pehē. Na'e fēfē, hangē ha, 'a e me'a ko eni 'oku talanoa ki ai 'a e Sea 'o e Fale Alea ko e ngaahi fo'i *air bag* eni 'oku tuku ke malu'i 'a e me'a na'a hoko.

'A ia 'oku 'i he 35.6 miliona 'a e 24/25, pea 23 miliona 'i he 25/26, ka ko 'eku fehu'i ko e 'uhinga ko ē 'a e mahino ke tau fakama'ala'ala, kapau leva ko e 'uhingá ia pea 'ai ke 'asi he'etau Patiseti ha feitu'u hē, kae 'oua 'e pehē ia he 'ikai ke hoko, pea tau ō tautolu ia 'o hangē ko 'etau 'ai 'a e pa'anga tokoni 'a 'Asitelēlia, talamai ko e tokoni hangatonu ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu atu pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i fakatonutonú atu pē, kamata ke hahautavale holo 'a e Fakafofongá ia 'i he ngaahi fika kehekehe. Ko ena na'e lolotonga me'a mai ia, 'i he fika, 'i he 30 'a e Pangikē Fakalalakaka 'i he ki'i tohi ko ē 'oku 'i ai, 'ohovale pē kuo afē mai ia ki he pa'anga hokohoko atú 'o tā atu mei ai, ka 'oku tonu pē ke tau mālōlō Sea, mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko e 'uhingá foki Sea he ko e 'osi, ko 'etau mātuku ko eni 'oku 'i ai foki 'a e lea Tonga ko e kātoanga mo hono tutuku. 'Ikai ke tau 'ilo 'etautolu ko e hā 'a e me'a 'e hokóhe ko e 'osi eni ia pea tau tuku 'etautolu 'a e Patiseti kimui. Hangē ko e talanoa ko ē 'a e 'Atita Seniale, toki ha'u ia kuo 'osi 'a e tau 'o fakamā'opo'opo, ma'u hake 'a e nga'asi kapa ko e kulo na'e 'i ai 'a e ngako kuo 'osi ma'a 'a loto ia.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko koe 'oku ke fakahoko 'a e me'a mai 'a e 'Atita Seniale? Tuku 'a e 'ulungaanga ko ia, he ko e 'uhinga ko e *hear say* fakahoko ha me'a pehē 'oku 'ikai ke tonu ke ke fai he 'oku 'ikai ke 'i heni 'a e 'Atita Seniale. Pea 'oku 'ikai lava 'o fakapapau'i, he 'oku ke hanga leva 'e koe 'o tu'uaki mai 'a e tu'unga faka-fakakaukau 'a e 'Atita Seniale. Fakamama'o mei ai Fakafofonga, mālō.

Taniela Fusimālohi: 'Ikai, 'oku ou fakamolemole pē au ia kapau 'oku fanongo mai 'a e 'Atita Seniale, ka ko e anga ia 'ene fakalave ko ē ki he ngāue pehē ni. 'E ha'u ia kuo 'osi 'a e tau ia pea ko e 'ātunga ē te ne toki lipooti mai 'e ia, 'ikai ke tau toe lava 'etautolu ia 'o faito'o.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu atu pē Sea.

Taniela Fusimālohi: 'A e lave ko ē 'oku ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu atú pē Sea. Ko e me'a ko eni 'oku lave ki ai ko e me'apango pē foki 'oku 'ikai ke 'i heni 'a e 'Atita Seniale ia, ka ko e ngāue ia ko ia ...

<002>

Taimi: 1620-1625

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'oku fai ia he 'osi hono fakahoko 'a e 'ū totongi ngāue mo e ngaahi me'a pehē. 'Oku 'ikai ha'atau me'a 'atautolu ko 'etau 'atita'i kimu'a pea totongi ha me'a. Ko e 'uluaki me'a ia ke fakapapau'i. Ko e ngaahi me'a kotoa pe 'oku fakahoko hono sivi 'oku sivi ia he 'osi hono fakahoko e ngaahi fakamole mo e ngaahi me'a pehē mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku mo'oni pe 'a e fakamatala ia. Ka ko e, na'a mau 'i he fakataha pe mo e 'Atita Seniale pea ko u faka'ofa'ia he'ene fakamatala he koe'uhī ko e pehē atu ko ē 'Atita Seniale ko ho'o fanongo pe mo ke mahamahalo 'oku 'i ai e me'a pea ke 'alu 'o sio. Talamai he 'Atita Senialé 'ikai, ko e lolotonga ko ē 'oku nau ō 'o feinga'i 'a e ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i tokoni atu pe Sea. 'Oku mo'oni e 'Atita Seniale he 'oku 'ikai ko 'ene me'a 'oku fai ko e fakafanongo holo ha me'a pea 'oange ki ai. 'Oku 'omai 'ene palani ngāue ke fakahoko'aki 'ene ngāue, ka 'oku 'ikai ke tulituli holo ia he me'a kotoa pe 'oku fanongo talanoa ai mo me'a 'o fakahoko'aki 'ene ngāue mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu Hou'eiki ē fe'unga 'etau taimi 'Eua 11, tau liliu 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea pea me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki e ngāue. Ko e tu'utu'uni 'etau taimi toloi e Falé ki he 10:00 'apongipongi.

Kelesi

(Fakahoko ai pe he 'Eiki Sea 'a e kelesi ko e lava ia 'a e feme'a'aki 'a e Fale Alea)

<003>